

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ
ՆԱՄԱՆՍԱՐԱՆ

Գուրգեն Մելիքյան
**Ֆիրդուսին և իր
«Շահնամեն»
հայկական
մշակույթում և
գրականության մեջ**

YEREVN STATE UNIVERSITY

GURGEN MELIKYAN

FERDOWSI AND HIS
"SHAHNAMEH" IN ARMENIAN CULTURE
AND LITERATURE

YEREVAN
YSU PUBLISHING HOUSE

دانشگاه دولتی ایروان

گورگن ملیکیان

فردوسی و «شاهنامه» در فرهنگ و
ادبیات ارمنی

ایروان
انتشارات دانشگاه دولتی ایروان

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԳՈՒՐԳԵՆ ՄԵԼԻՔՅԱՆ

ՖԻՐԴՈՒՍԻՆ ԵՎ ԻՐ «ՇԱՀՆԱՄԵՆ»
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՄ ԵՎ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

ԵՐԵՎԱՆ

ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

2026

ՀՏԴ 821.222.1.0:008(=19)
ԳՄԴ 83.3(5Իրան)+63.3(5Հ)-7
Մ 490

Հրատարակության և երաշխավորել
ԵՊՀ գիտական խորհուրդը:

Խմբագիր՝ Բ.Գ.Պ., պրոֆ. Արմանուշ Կոզմոյան
Գրախոսներ՝ Ա.Գ.Թ., պրոֆ. Ալեքսանդր Սաֆարյան
Բ.Գ.Թ., դոց. Լիլիթ Սաֆրաստյան

Մելիքյան Գուրգեն

Մ 490 Ֆիրդուսին և իր «Շահնամեն» հայկական մշակույթում և
գրականության մեջ / Գ. Մելիքյան.- Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2026,
144 էջ:

Աշխատությունը նվիրված է միջնադարյան Իրանի հռչակավոր բա-
նաստեղծ Աբու ալ-Ղասեմ Ֆիրդուսինին և նրա դյուցազներգության՝
«Շահնամեի» քննությանը և թարգմանություններին հայկական միջա-
վայրում: Այն մի ամբողջական փորձ է ներկայացնելու իրանցի մեծա-
նուն բանաստեղծին և նրա անմահ երկը հայկական մշակույթում ու
գրականության մեջ:

این کتاب به حکیم ابوالقاسم فردوسی شاعر حماسه سرای
ایران دوران قرون وسطی و بررسی و ترجمه های "شاهنامه" در میان
ارمنیان اختصاص داده شده است. اثر مذکور پژوهشی است در زمینه
معرفی تصویری کامل از این شاعر بزرگ ایرانی و شاهکار جاودان
وی در فرهنگ و ادب ارمنی.

ՀՏԴ 821.222.1.0:008(=19)
ԳՄԴ 83.3(5Իրան)+63.3(5Հ)-7

ISBN 978-5-8084-2743-3

<https://doi.org/10.46991/YSUPH/9785808427433>

© ԵՊՀ հրատ., 2026

© Մելիքյան Գ., 2026

Նվիրում եմ հորս՝ Վրեժ Մելիքյանի և
մորս՝ Մարթա-Մարտին Մելիքյանի հիշատակին

به یادبود پدرم وریژ ملیکیان و مادرم مارتا مارتین ملیکیان
پیشکش می کنم

Բովանդակություն

فهرست مطالب

Երկու խոսք Իրանի և Հայաստանի մասին.....	7
Խոսք գրքի մասին	9
Ֆիրդուսին և իր «Շահնամեն» հայկական մշակույթում և գրականության մեջ	17
71..... سخنى چند درباره ايران و ارمنستان گفتارى درباره ى فردوسى و «شاهنامه»	
74..... در فرهنگ و ادبيات ارمنى	
80..... فردوسى و «شاهنامه» در فرهنگ و ادبيات ارمنى	
Հավելված1	136
136.....	ضمیمه
Հավելված 2	140
140.....	ضمیمه

Երկու խոսք Իրանի և Հայաստանի մասին

Իրանն ու Հայաստանը դարավոր կապեր ունեն միմյանց հետ: Այդ կապերը, բարեբախտաբար, մինչ այժմ էլ ամուր են և կայուն: Դրանք պատմության ամբողջ ընթացքում հիմնականում մշակութային բնույթ են կրել, և դրանց արժեքն ու մեծությունը հենց այդ մշակութային բնույթի մեջ են: Այդ կապերն այնքան խորն են փոխկապակցված ու ամուր, որ դրանց շնորհիվ Հայաստանում ևս ծաղկել է իրանական փառավոր և վեհ մշակույթը:

Հայաստանը աշխարհագրական-քաղաքական տեսանկյունից ինքնուրույն է, սակայն ես այն համոզմանն եմ, և կարելի է ասել՝ լիովին վստահ եմ, որ այս գեղեցիկ և հմայիչ երկիրը մշակութային առումով ինչ-որ չափով իրանական երկիր է և ունի բացառիկ և հիացմունք հարուցող տեղ ու դիրք Իրանի մշակութային աշխարհագրության լայն ու բազմաշերտ տարածքում:

Ավելին՝ առանց որևէ երկմտանքի կարելի է ասել, որ մշակութային և պատմական որոշ ոլորտներում Հայաստանը նույնիսկ ավելի «իրանական» է մնացել, քան ժամանակակից Իրանը: Այստեղ դեռ կարելի է հանդիպել հնագույն Իրանի մաքուր և նուրբ հետքերն ու նոստալգիկ հիշատակները, որոնք ներկայիս Իրանում այլևս չեն պահպանվել: Օրինակ՝ միջին պարսկերենից և պեհլևի լեզվից պահպանված բազմաթիվ բառեր, որոնք նոր պարսկերենում այլևս չեն գործածվում, դեռ կենդանի են հայերեն լեզվում և երբեմն նույնիսկ հիմնական բառապաշարի մաս են կազմում:

Ահա թե ինչու ես Հայաստանն ընկալում եմ որպես հարազատ հող և այն համարում եմ Իրանի մշակութային աշխարհագրության մեջ ամենահիմնարար և ազնվագարմ տարածքներից մեկը: Այդ պատճառով էլ, որպես մի մարդ, ով խորապես ճանաչում է Իրանն ու հիացած է նրա մշակութային, բարոյական և պատմական փառքով, ես մեծ ակնածանքով եմ վերաբերվում Հայաստանին և այն համարում մաքուր ու փայլուն հայելի, որի մեջ կարելի է հստակորեն տեսնել հին, վեհ Իրանի ճշմարիտ յուրահատուկ դիմագիծը:

Իմ ամենամեծ ուրախություններից և բերկրանքներից մեկն այն է, որ հայերն իրենք ևս գիտակցում և գնահատում են այդ ազնվական և հաճելի կապը: Այդ գնահատանքի ամենաարժեքավոր նշաններից մեկն այն է, որ հայ մտավորականներն ու գիտնականները, հարգանքի արժանի թվով, ուսումնասիրել են այս փոխկապակցվածությունը՝ հեղինակելով արժեքավոր և նշանակալի աշխատություններ: Նրանք տարիներ շարունակ իրենց կյանքն նվիրել են այդ բարդ ու նուրբ գործին՝ գիտելիքի և իմացության սերմեր ցանելով, որոնք հետագայում վերածվել են հզոր ու բազմաճյուղ ծառերի:

Այդ գիտնականներից մեկը իրանագետ մեծարգո **Գուրգեն Մելիքյանն** է՝ իմաստուն և իրանասեր մարդ, որին թող Աստված շնորհի երկար կյանք և բարի բախտ: Նա հարուստ գիտական ժառանգություն ունի իրանագիտության ոլորտում, իսկ նրա վերջին ուսումնասիրություններից մեկը՝ **«Ֆիրդուսին և «Շահնամեն» հայկական մշակույթում և գրականության մեջ»**, ընդգրկուն և խորը հետազոտություն է, որտեղ համադրվել են շահնամեագիտական հայերեն ուսումնասիրությունները՝ որպես իրանագիտության անբաժան և կարևոր մաս: Այս գործը բացում է նոր դռներ իրանասերների առաջ՝ ցույց տա-

լով այն հսկայական դաշտը, որը հայ գիտնականները բացահայտել են շահնամեագիտության ոլորտում:

Թող Աստծո կողմից երջանկություն և բարգավաճում տա Մելիքյան պրոֆեսորին, մյուս հայ գիտնականներին և բոլոր հայերին, որոնք, իմ տեսանկյունից, երկրակիցներ են՝ ապրող մեզ համար հարազատ հողում:

Միր Ջալալադդին Կեզազի

1401 թ. հունիսի 14

Խոսք գրքի մասին

Գուրգեն Մելիքյանի ուսումնասիրությունը նվիրված է համաշխարհային մտքի ու գրականության մեծերից մեկի՝ Ֆիրդուսու գործերի և հատկապես «Շահնամե» ասքի հայերեն թարգմանություններին և գնահատումներին: Ըստ ամենայնի գնահատելով Ֆիրդուսու գրական ողջ ժառանգությունը, մատնանշելով նրա դերն ու նշանակությունը ոչ միայն Իրանի, այլև ողջ աշխարհի մշակութային կյանքում՝ Գ. Մելիքյանը մանրակրկիտ անդրադառնում է Ֆիրդուսու գրականության հայերեն գրեթե բոլոր թարգմանություններին, իրավացիորեն նշում, որ «...մեր ժողովուրդը վաղնջական ժամանակներից լավ ծանոթ է եղել իրանական հնագույն ստեղծագործություններին», որոնց թվում և «Շահնամեի» գրավոր աղբյուրներին: Իր հետազոտությունում Գ. Մելիքյանը շարադրում է Մեծ արևելցու պոեմը արժևորած տասնյակ հայ ուսումնասիրողների և գիտնականների կատարած գործը, բարձր գնահատում նրանց վաստակն ու նվիրումը, նշում այն էական դերը, որ ունեցել են դրանք հայ մտքի ու մշակույթի զարգացման գործում: Մելիքյանի կողմից նրանց կատարած գործերի տեղեկատվությունը ոչ միայն գիտական աղբյուրագիտության հիմք կարող է ծառայել Ֆիրդուսու գործերը ուսումնասիրողների համար, այլև կողմնորոշիչ ազդակ ու խթան գաղափարական ու գիտական վեր ելնող ուղիներով ընթանալու համար:

Մելիքյանի այս գրությունը լոկ գիտական փաստագրությունն չէ, այլև արժևորում ու գնահատում հայ իրականության մեջ ֆիրդուսագիտության ասպարեզում կատարված երկարատև գործի և գալիս է հաստատելու գրական-մշակութային

ու հոգևոր-ազգային այն կապը, որ կա հայ և պարսիկ ժողովուրդների, առհասարակ Արևելքի առաջադեմ մի շարք ժողովուրդների ու նրանց մշակույթների միջև, որն այնքան հանճարեղորեն բնութագրել է Հովհ. Թումանյանն իր «Բայց Արևելքն է հայրենիքն իմ հոգու» տողով: Հոգու, այսինքն՝ մարդկային ու ազգային բուն էության հենց այդ հարազատությունն է, որ մի շարք հայ գրողների, մտավորականների ու գրականագետների մղել է խորանալու Արևելքի մեծ մտածողներից մեկի՝ Ֆիրդուսու կյանքի ու ստեղծագործությունների մեջ, այնտեղ տեսնելու համաշխարհային ու համամարդկային անանց արժեքներ:

Մանրակրկիտ որոնումները Մելիքյանին հանգեցրել են այն մտքին, որ ինչպես ինքն է գրում. «...Ֆիրդուսու անձի ու գրականության հանդեպ առաջին մեծ հետաքրքրությունը ցուցաբերել է մեր ամենամեծ ռոմանտիկ գրողը՝ Րաֆֆին», և որ այդ հետաքրքրությունը այնուհետև փոխանցվել է մյուս հետազոտողներին, դարձել հենակետ:

Մելիքյանի աշխատանքի արժեքավոր կողմերից մեկն այն է, որ նա առիթը բաց չի թողնում պատմական էքսկուրսներ կատարելու այն անձանց և այն վայրերի մասին, որոնք այս կամ այն կերպ առնչվել են թե՛ Ֆիրդուսու կյանքն ու գործը ուսումնասիրողներին և թե՛ նրա գործերը տպագրելու հետ կապված գործընթացներին:

Աշխատանքում այդպիսի ուշագրավ հաղորդումներ են պարունակում Շուշի բերդաքաղաքին նվիրված էջերը, որտեղ Գ. Մելիքյանը հատկապես շեշտում է գրական-մշակութային այն բուռն կյանքը, որի մեջ ապրում էր քաղաքը, և որն այն դարձրել էր առհասարակ հայ հոգևոր և մտավոր կենտրոններից մեկը: Նկատենք, որ այդ ամենն ինքնանպատակ չէ և ոչ

Էլ ուսումնասիրության թեմայից դուրս, քանի որ գրքի հեղինակն ընդհանրացնում է այն կարևոր միտքը, որ հայ թարգմանիչներն ու հրատարակիչները Շուշիում «առանձնակի վերաբերմունք և ուշադրություն են դարձրել հատկապես պարսկական գրականության հանդեպ», տպագրել «Ֆիրդուսի. «Ռուստամ և Սոհրաբ», ամբողջական վեպ և զանազան հատվածներ Շահնամեից», «Ֆիրդուսի. «Ջոհակ Բյուրասայի Աժդահակ»» գրքերը (որոնց հեղինակը Ս. Գյուլզադյանսն էր), որն ուղենշանային և կողմնորոշիչ դեր էր ունենալու ողջ գրական գործընթացներում հատկապես հայրենասիրության առումով:

Ֆիրդուսու «Շահնամեն» հայ կյանքի մեջ աչքի է ընկել նաև այն առումով, որ այն մեր իրականության մեջ քիչ պատահող այն գործերից է եղել, որն ինքնին դարձել է բանավոր փոխակերպումների ու պատումների նյութ: Ժողովրդական տարբեր խավերում ոչ միայն առանձին հատվածներ են երգվել կամ պատմվել, այլև համառոտագրվել, տեղային հավելումներ, շեղումներ ու կրճատումներ են կատարվել, ասացողները առանձին հատվածներ են արտասանել բարբառներով, մանավանդ շեշտվել են պոեմում գործող հերոսների քաջագործությունները, և բանը հասել է նրան, որ այդ բանահյուսական տարբերակները ժամանակի ընթացքում ինքնուրույնություն են ձեռք բերել, անգամ տպագրվել առանձին գրքի տեսքով, որոնք Ֆիրդուսու նկատմամբ համաժողովրդական սիրո վառ ապացույցներ են: Այս ամենի մասին ևս Մելիքյանը ստույգ տեղեկություններ է տալիս իր աշխատությունում, անուն առ անուն նշում ասացողներին, բանահավաքներին՝ միշտ ընդգծելով այն խթանիչները, որոնք ոչ միայն գրական էին, այլև ազգային-գոյաբանական մղումների արդյունք, կյանքի իմաստավորման ու գնահատման արդյունք:

Գ. Մելիքյանը հետաքրքիր մանրամասներ է վեր հանում Ֆիրդուսու ստեղծագործությունների թարգմանիչ, բանասեր, պարսկական պալատում խանի տիտղոս ստացած բժիշկ Հարություն Թիրյաքյանի մասին, որի ներդրումը հայ ֆիրդուսագիտության մեջ կարևոր է ոչ միայն նրա գործերի հայացմամբ, այլև, որ շատ կարևոր է, Ֆիրդուսու ստեղծագործություններին վերաբերող «ծանոթագրություններով», ասել է՝ ուսումնասիրությամբ, մեկնությամբ, վերլուծությամբ, քննությամբ:

Հայտնի է, որ Ֆիրդուսին «Շահնամեն» գրել է շուրջ չորս տասնամյակի ընթացքում, զիրք, որ արքաների մասին էր և «արքաներին վայել»: Մի փոքր փոխելով վերոհիշյալ հատվածը՝ ասենք, որ Գուրգեն Մելիքյանը ևս, ըստ ամենայնի, շատ երկար է որոնումներ ու ճշտումներ կատարել հայերեն ֆիրդուսագիտության աղբյուրներն ու ընդգրկումներն ամբողջական ու ամփոփ ներկայացնելու համար և այդ՝ «ընթերցողներին վայել» իր այս ուսումնասիրությամբ մեծ ներդրում կատարել հայ և պարսիկ ժողովուրդների հոգևոր կապի է՛լ ավելի ամրացման գործում: Ինչպես Ֆիրդուսին է իր պոեմը գրելիս ուսումնասիրել հնագույն աղբյուրներ, այնպես էլ Մելիքյանն է պրպտումներ կատարել, ճշտել ու մատուցել հայ մտավորականների, մշակույթի պատմաբանների, գրականության թարգմանիչների, գրողների ու գրականագետների կատարած գործը՝ անցյալի ու ոչ վաղ անցյալի էջերում հայտնաբերելով Ֆիրդուսուն վերաբերող ուշագրավ գրություններ, մեկնություններ ու թարգմանություններ:

Ուսումնասիրության կարևոր հատվածներից մեկը վերաբերում է խորհրդային տարիներին Ֆիրդուսու նկատմամբ ցուցաբերված բուռն հետաքրքրություններին, որոնց համար խթան է հանդիսացել 1934 թ. բանաստեղծի հազարամյա հո-

բեյյանի նշումը, որի ընթացքում տպագրվել է նաև «Ֆիրդուսի. Ռոստամ և Զոհրաբ» վեպ Շահնամեից» գիրքը: Մելիքյանը իրավացիորեն գրում է, որ գրքի հրատարակման բուն ակունքներում կանգնած է եղել Եղիշե Չարենցը, ով ոչ միայն հետևել է գրքի ձևավորմանը, նկարագարողումների համար հրավիրել Սարտիրոս Սարյանին, այլև խմբագրել է այն:

Օգտագործելով առիթը՝ Գ. Մելիքյանը հետաքրքիր նկատումներ ու եզրահանգումներ է կատարում՝ նշելով, որ Չարենցի նվիրումը լույս տեսնելիք գրքի վերաբերյալ բոլորովին էլ պատահական չի եղել, այլ առ Ֆիրդուսին ունեցած ներքին հոգեկան կապից է բխել, որին եկել է հավելվելու Չարենցի ծնողների պարսկահայատակ եղած լինելու հանգամանքը, ինչպես և այն իրողությունը, որ Չարենց-բանաստեղծն իր հոգում միշտ կրել է «արևն Իրանի» և «վարդերն Շիրազի»:

Գ. Մելիքյանի աշխատանքն արժեքավոր է ևս մի հատկանիշով: Ուսումնասիրողը գրական շրջանառության մեջ է դնում տասնյակ ու տասնյակ հայ մտավորականների՝ Ֆիրդուսու կյանքին ու ստեղծագործություններին վերաբերող նյութեր՝ Ստեփանոս Նազարյանցի, Մեսրոպ Թաղիադյանի, Բաֆֆու, Փիլիպոս Վարդանյանի, Նիկողայոս Ադոնցի, Հովսեփ Միրզայանի, Գարեգին Լևոնյանի, Գարեգին Հովսեփյանի, Բաբկեն Չուքասզյանի, մեծ լեզվաբան Մանուկ Աբեղյանի ու էլի շատ նվիրյալների ֆիրդուսագիտության մեջ կատարած մեծ ու անուրանալի գործերը: Այս առումով հատկապես ուզում ենք առանձնացնել Ավետիք Իսահակյանի մի բնութագիրը, որն իր խորքով և արտահայտած ճշմարտությամբ աննախադեպ կարելի է համարել. «Շահնամեն փրկել է Իրանը թուրքանալուց եւ արաբանալուց»: Այսպիսի բնութագիր տալու համար իսկապես որ հանճար պետք է լինես, մեր կողմից

հավելենք՝ Բսահակյանի այդ խոսքերը տեսնելու համար Գ. Մելիքյանի ամենատես հայացքից պետք է ունենալ: Առանց վարանման կարելի է ասել, որ ֆիրդուսագիտության ամեն փաստի, համաշխարհային այդ մեծ դեմքի և նրա գործի հետ կապված յուրաքանչյուր ուսումնասիրողի, հրատարակչի, գործչի մասին գրելիս Գ. Մելիքյանը ցուցաբերում է նյութի համակողմանի իմացություն, շրջանառության մեջ դրվող փաստերի նկատմամբ պատասխանատվություն, այսպես ասած՝ լրացուցիչ նյութերի անհրաժեշտ օգտագործումներ՝ միշտ հանդես բերելով պատմաքննական բանիմացություն և ճշգրիտ գնահատումներ:

Ինչպես երեկ, այնպես էլ վաղը, ասել է թե՛ միշտ, ֆիրդուսագիտությունն իր զարգացման ուղիով է ընթանալու, քանի որ մեծ հանճարի մտքերը շատ հարիր են մեր ժողովրդի հոգևոր և մտային ձգտումներին և փայփայած երազանքներին, իսկ նրա գրական տաղանդը հար գրավելու է ընթերցողների սրտերը:

Կասկած չկա, որ Գ. Մելիքյանի՝ տքնանք ու երկար պրպտանքներ կլանած այս ուսումնասիրությունը կարևոր մի օղակ և նոր աստիճան է ֆիրդուսագիտության մեջ և ուղիղ գծով տանում է հայ և պարսիկ ժողովուրդների հոգևոր և մշակութային անքակտելի կապերի ու բարեկամության է՛լ ավելի ամրացման մեծ գործին: Մանավանդ որ կա ևս մի կարևոր գործոն՝ Ֆիրդուսու գրականության հմայքը, այն, որ, խոսելով Ֆիրդուսու մասին, ժամանակին նշել է Հովհաննես Թումանյանը՝ պոեզիայի հմայքը, Մեծ լոռեցու խոսքերով ասած՝ նրա «վեհ ու վսեմ ներդաշնակությունը», որը միշտ էլ հոգեկան վայելք է:

Այդպիսին է ոչ միայն Ֆիրդուսու, այլև ողջ պարսկական դասական գրականությունը, որը կարելի է նրա վառ ներկայացուցիչներից մեկի՝ Հաֆեզի անվան արտահայտած իմաստով բնութագրել՝ գիտուն, գրագետ, կրթյալ, ասել է՝ վեհ և գեղեցիկ:

Պրոֆ. Արծրուն Ավագյան

Ֆիրդուսին և իր «Շահնամեն» հայկական մշակույթում և գրականության մեջ

19-րդ դարի երկրորդ կեսից հայության մեջ գորանում էին ազատասիրական և ազատագրական ձգտումները, որոնք մեծապես մարմնավորվում էին հայ գրականության և հասարակական մտքի բազմաթիվ դրսևորումներում: Գրականության մեջ մեծ տեղ են գրավում պատմահայրենասիրական երկերը: 19-րդ դարի երկրորդ կեսի և 20-րդ դարի սկզբի հայ թարգմանական գրականությունը հիմնականում նույն՝ պատմահայրենասիրական ուղղորդումն ունի: Եվ ամեննին պատահական չէ, որ հայ թարգմանիչները դիմում են Ֆիրդուսու «Շահնամեի» թարգմանությանը: «Շահնամեն» հերոսականության և անձնագոհության փառահեղ պատմություն է:

Իրանի հնագույն և մեծ ժողովուրդը 10-րդ դարի վերջին և 11-րդ դարի առաջին տասնամյակում ստեղծել է իր գրականության և մշակույթի մեծագույն արտահայտությունը, համաշխարհային արժեքի և նշանակության գործ՝ հռչակավոր «Շահնամե» մեծածավալ երկը, որի հեղինակը Աբուլղասեմ Ֆիրդուսին է (940-1020/1030), ոչ հարուստ մի հողատիրոջ որդի:

«Շահնամե» վիպասքը վիթխարի է իր ծավալով՝ մոտ 60.000 տող, և իր բովանդակությամբ համաշխարհային երևույթ է՝ իր էպիկական խորքով արտացոլելով Իրանի ժողովրդի հոգևոր հարստությունը, ազգային անպարտելի ոգին, ստեղծագործական հզոր կարողությունը և բարոյական բարձր նկարագիրը: Ֆիրդուսին իր «Շահնամեն» ընծայել է սուլթան Մահմուդ Ղազնևիին (996-1030):

«Շահնամեն» կազմված է 50 «թագավորություն»-ից («փառիշահ»-ից), որոնք անհավասար ծավալներ ունեն՝ մի քանի

տասնյակ բեյթից մինչև մի քանի հազար բեյթ: Ամեն մի «թագավորություն» իր ներսում բաղկացած է մեծ ասքերից՝ դաստաններից:

«Շահնամեի» ամենից հայտնի դաստանները հետևյալներն են՝ «Զալ և Ռուդաբե», «Ռուստամի յոթ քաջագործությունը», «Ռուստամ և Սոհրաբ», «Միավուշ», «Քամոս Քուշանի», «Իսփանդյարի յոթ քաջագործությունը» և «Ռուստամ և Իսփանդյար»:

Հայ և պարսիկ ժողովուրդները դարերով ապրել են կողք կողքի և երկար ժամանակ էլ՝ մեկ միասնական կյանքով: Եվ անկարելի է, որ դարերի ընթացքում «Շահնամեի» նման վիթխարի կոթողն իր արձագանքները չունենար հայ գրական-մշակութային կյանքում: Եվ իրոք, հայ ժողովուրդը վաղնջական ժամանակներից լավ ծանոթ է եղել իրանական հնագույն ստեղծագործություններին, որոնց արտացոլումները առկա են մեր հին պատմագրության մեջ: Դրանց թվում են «Շահնամեի» գրավոր մի քանի աղբյուրները՝ «Յատկար-ի Զարիբան», «Խոդայ Ինամե», «Կարնամակ-ի Արտաշիր-ի Պապական» և այլն:

Իրանական մշակույթի արձագանքներն առկա են նաև հայ հնագույն մատենագրության մեջ: Դեռևս հինգերորդ դարի հայ մատենագրությունը արձանագրել է դրանք: Բնական է, որ խոսքը «Շահնամեի» նախահիմքերի, իրանական հնագույն գրավոր աղբյուրների՝ «Յատկար-ի Զարիբան»-ի, «Կարնամակ-ի Արտաշիրի Պապական»-ի մասին է:

Հայ-իրանական առնչությունները հայ գիտնականները հանգամանորեն ուսումնասիրել և արձանագրել են դրանց առկայությունը հայ հնագույն մատենագրության մեջ՝ առանձնապես Պատմահայր Մովսես Խորենացու, Ագաթանգեղոսի և Փավստոս Բուզանդի երկերում: Այդ հարցերին հետազայում

անդրադարձել են գրեթե բոլոր այն հայագետները, որոնք գրել են հայ հնագույն մատենագրության մասին:

Դրանց մեջ պետք է առանձնացնել նշանավոր հայագետ, Հայաստանի ԳԱ ակադեմիկոս Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանի (1893-1970) «Ֆիրդուսին և Իրանի վիպական մոտիվները «Շահնամե»-ում և հայ մատենագրության մեջ» (1934) և հայագետ, բանասեր Առաքել Սարուխանի (1863-1949) «Շահ-Նամեն և Մովսես Խորենացին» (1936) ուսումնասիրությունները:

Հայ միջնադարյան բանաստեղծները նույնպես քաջաձանոթ էին պարսից գրականությանը, գիտեին Ֆիրդուսուն և իր «Շահնամեն»:

Բանաստեղծ, մանկավարժ, Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի պրոֆեսոր Սմբատ Շահագիզը (1840-1907) իր «Ամառնային նամակներ» գրքում (Մոսկվա, 1897) խոսում է 11-րդ դարի մատենագիր և փիլիսոփա Գրիգոր Մագիստրոսի չափածո մեծածավալ մի երկի մասին և հիշում է պարսից ազգային մեծ բանաստեղծին: Իր գործում Շահագիզը նախ շատ բարձր է գնահատել Ֆիրդուսուն («Իրանի ամենամեծ բանաստեղծը՝ Ֆիրդուսին») և ապա ցույց տվել ու պնդել, որ «Գրիգոր Մագիստրոսը հետևել է Ֆիրդուսի բանաստեղծին» (նշվ. աշխ., էջ 117):

Պրոֆ. Մանուկ Աբեղյանը մի առանձին աշխատությամբ («Շահնամա-ի ոտանավորի չափը հայ բանաստեղծության մեջ», Երևան, 1934) ցույց է տվել «Շահնամեի» տաղաչափական յուրահատկությունների ակնհայտ ներկայությունը հայ բանաստեղծության մեջ՝ Կոստանդին Երզնկացուց (14-րդ դար) մինչև Եղիշե Չարենց (1897-1937):

Այսպես, Մ. Աբեղյանն իր «Հայոց հին գրականության պատմություն» աշխատության երկրորդ գրքի «Կոստանդին

Երզնկացի» գլխում նշում է, որ Կոստանդին Երզնկացին իր մի տաղը հորինել է «Շահնամեի» տաղաչափությամբ՝ իր բանաստեղծությանը ավելացնելով հետևյալ ծանոթությունը. «Այր մին [նստ]ել կայր և Շահնամայ ասէր ձայնով, նա՛ եղբայրք խնդրեցին թէ ի Շահնամայի ձայն մեզ ոտանաւոր ասայ, եւ շինեցի զբանքս զայս ի Շահնամայի ձայն կարդացէք»¹:

Հայտնի բանասեր, Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի տեսուչ, պրոֆեսոր Կարապետ Կոստանյանցը (1853-1920) իր «Գրիգոր Աղթամարցին և յուր տաղերը» (Թիֆլիս, 1898) աշխատության մեջ համոզիչ քննությամբ ցույց է տվել, որ 16-րդ դարի հայ տաղասացը լավ ծանոթ է եղել «Շահնամեի» տաղաչափությանը, բառապաշարին և առանձին հատվածներին մանրամասնությամբ, ինչպես, օրինակ, Ալեքսանդր Մակեդոնացի-Իսքյանդարի հատվածին:

1846 թ. գրող, խմբագիր, հանրային ու կրթական գործիչ Մեսրոպ Թաղիադյանը (1803-1858) Կալկաթայում հրատարակում է իր «Պատմութիւն Պարսից» աշխատությունը: Այստեղ Թաղիադյանը ներկայացրել է Պարսկաստանի մեծ բանաստեղծներին, առանձնացրել Հաֆեզին, Սաադիին, Դաղիդիին: Նա առանձնակի համակրանքով է խոսել Ֆիրդուսու մասին՝ ընդգծելով այն հանգամանքը, թե ինչպես նա Դաղիդիի սկսած գործի ու նրա մոտավորապես հազար տողի վրա հոյակերտեց «Շահնամեի» աննման ապարանքը. «... հրաշակերտ յօրինեաց յայն շինութիւն զարմանազան, որ առաւել քան զամբարտակն հսկայից՝ ի Բաբելոն տնելով՝ մշտջենաւորեաց առ յապայ

---

¹ **Մանուկ Աբեղյան**, Շահնամայի ձևական ազդեցությունը, Երկեր, հատոր չորրորդ, Երևան, 1970, էջ 467:

գփառս հնութեանց Պարսկաստանի, անուանեալ նոցա Շահ-նամա կամ Գիրք Թագաւորաց»²:

Առաջին հայ գրողը, բանասերը, գիտնականը, որը գիտական-քննական խոր հայացքով է դիտարկել պարսիկ մեծ բանաստեղծի կյանքն ու գրականությունը, արևելագիտության դոկտոր, Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի պրոֆեսոր Ստեփանոս Նազարյանցն է (1812-1879):

Նա արևելագիտության դոկտորի աստիճանի է արժանացել 1849 թ. «Շահնամե»-ին նվիրված ռուսերեն գիտական հետազոտության համար: Աշխատությունը վերնագրված է՝

«Абуль-Касем Фирдоуси Тусский, творец книги царей»

Шах-Наме с присовокуплением краткого образа истории персидской поэзии до исхода XV столетия по Р.Х.

Сочинение доктора восточной словесности Степана Назарянца:

Книга первая, Казань, 1849, 104 стр.

Книга вторая, Москва, 1851, 96 стр.

Հայերեն՝ Աբուլ-Կասեմ Ֆիրդուսի Թուսցի

Շահ-Նամե Թագավորաց գրքի ստեղծողը, հավելամով պարսկական պոեզիայի պատմության համառոտ տեսությամբ մինչև քրիստոսի ծննդյան XV դարը:

Երկասիրության Արևելյան դպրության դոկտոր Ստեփան Նազարյանցի:

Գիրք առաջին, Կուգաս, 1849, 104 էջ:

Գիրք երկրորդ, Մոսկվա, 1951, 96 էջ:

---

² Պատմութիւն Պարսից, Յօրագրէ Մեսրոպայ Դ. Թաղիադեանց աւ. սարկաւազի Ս. Էջմիածնի, Կալկաթա, 1846, էջ 75:

(Աբուլ-Կասեմ Ֆերդաուսի, Թուսցի, ստեղծողն Արքայից Գրքի, որ հայտնի է Շահ-Նամե անվամբ):

Իր այս աշխատությանը Նազարյանցը կցել է մեկ այլ գործ, որն ընդգրկում է պարսկական պոեզիայի պատմությունը մինչև 15-րդ դարի վերջը: Նազարյանցի այս ուսումնասիրությունը բաղկացած է երկու մասից: Առաջին մասը տպագրվել է 1849 թ. Կազանի համալսարանի գիտական տեղեկագրում, երկրորդ մասը՝ 1851 թ.՝ Մոսկվայում:

1856 թ. Վենետիկում «Բազմավեպ» ամսագիրը տպագրում է «Ֆերտեվսի և իրեն Շահնամե քերթուածը» հոդվածը, որտեղ հեղինակը ներկայացնում է Ֆիրդուսու կենսագրությունը և խոսում է «Շահնամեի» ֆրանսերեն առաջին թարգմանության մասին³: Հոդվածը անստորագիր է:

1884 թ. Բաքվում լույս է տեսնում աշուղ-բանաստեղծ Պետրոս Մադաթյանցի, որ հայտնի է նաև Սեյադ կեղծանունով, «Երկասիրութիւն Սեյադի կապիտան Պետրոս բեգի Մադաթեանց» գրքույկը: Մադաթյանցի գրքույկը Ֆիրդուսուն վերագրվող «Երգիծանք»-ի (ընդդեմ Շահ-Մահմուդի) թարգմանությունն է, որն ինքը կոչել է «Երգիծաբանութիւն»: Թարգմանությունը 202 տող է:

18-րդ դարում հայ մեծ բանաստեղծ և երաժիշտ Սայաթ-Նովան (1722-1795 թթ.) իր «Հայերեն խաղեր»-ում՝ հայերեն գրված բանաստեղծություններում, քանիցս դիմում է «Շահնամեի» նշանավոր պատկերներին և կերպարներին: 17-18-րդ դարի հայ աշուղական դպրոցների շատ ներկայացուցիչներ

---

³ «Բազմավեպ», 1856, №23, էջ 362-366:

Սայաթ-Նովայի խաղերում, անշուշտ, ներկա է նաև «Շահնամեի» մեծ հերոսը՝ Ռոստոմ-Չալը:

*Թե դուն էշխի հիդ մանգալըն հարցընիս՝
Չի դիմանա Ռոստոմ-Չալըն հարցնիս...*

(«Էշխըն վառ կրակ է...»)

Ամեն մարդ չի կանա ճանգի շահով շրքար արմանալու:

Մարդ հիդըդ չի կանա խոսի, Ռոստոմի-Չալ արմանալու:

(«Հընդու քաղաքեմեն հանած ջավահիր»)

Սայաթ-Նովայի տաղերում ներկա է նաև Ալեքսանդր Մալեդոնացին, որի անունը նա անշուշտ գիտեր «Շահնամեից»:

Սկանդարի-Չուլդարի թողած ջավահիր իս, անգին լալիս...

(«Անգին ալըն վրրեդ շարած...»)

Իհարկե, Սայաթ-Նովայի կապը «Շահնամեի» բանաստեղծական արվեստի հետ միայն պարզ արձանագրումով կամ թվարկումով չի ավարտվում, այն շատ ավելի խորքային է և արժանի առանձին քննության:

Ֆիրդուսու և իր հանճարեղ երկի՝ «Շահնամե» անգուգական պոեմի հանդեպ հայ գրական գործիչների հետաքրքրությունը նորովի արթնացում ունեցավ 19-րդ դարի երկրորդ կեսին: Այդ հետաքրքրության մեջ էական դեր և նշանակություն են ունեցել երկու կարևոր հանգամանք:

Առաջինը հայ գրականության ներքին զարգացումն է, նրա հետաքրքրությունների սահմանների ընդարձակումը, հայ գրողների ճանաչողական հայացքը այլ ժողովուրդների գրականության հանդեպ:

Երկրորդ կարևոր հանգամանքը եվրոպական մշակույթի փարերար ազդեցությունն է, եվրոպական գրական ու գեղարվեստական մտածողության հայկական արձագանքը:

Հայտնի իրողություն է, որ 18-րդ դարի առաջին տասնամյակներից սկսած եվրոպական գրողներն ու արվեստագետները «հայտնագործում են» Արևելքի գրականությունն ու մշակույթը: Դրա սկիզբը կարելի է համարել արաբական «Հազար ու մեկ գիշեր» հեքիաթների՝ Անտուան Գալլանի ֆրանսերեն թարգմանությունը, որը լույս է տեսնում 1703-1713 թթ. 12 հատորով: Նույն հեքիաթների հաջորդ ուշագրավ թարգմանությունը Ջոնաթան Սքոթի թարգմանությունն է, որ լույս է տեսնում 1811 թ., 6 հատորով: Ջոնաթան Սքոթը թարգմանել էր Գալլանի ֆրանսերեն թարգմանությունից, և, այնուամենայնիվ, այդ թարգմանությունը նույնպես մեծ դեր է խաղում Արևելքի գրականության հանդեպ մեծ հետաքրքրություն արթնացնելու գործում:

Արևելքի մշակույթի և գրականության «հայտնագործությունը» այդուհանդերձ պատկանում է ռոմանտիկ գրողներին՝ Ջորջ Գորդոն Բայրոնին, Պերսի Բիշօ Շելլին, Վալտեր Սքոթին, Հայնրիխ Հայնեին և, իհարկե, ռոմանտիկներից է՛լ ավելի առաջ՝ մեծն Յոհան Վոլֆգանգ Գյոթեին:

Եվ բնական է, որ հայկական ռոմանտիզմի հեղինակները նույնպես իրենց հայացքը դարձնեին դեպի մերձակա Արևելքը:

Տրամաբանական է, որ Ֆիրդուսու անձի և գրականության հանդեպ առաջին մեծ հետաքրքրությունը ցուցաբերել է մեր ամենամեծ ռոմանտիկ գրողը՝ Րաֆֆին (Հակոբ Մելիք-Հակոբյան, 1835-1888): Նա ծնվել է Պարսկաստանում՝ Սալմաստի նահանգի Փայաջուկ գյուղում, ապրել է պարսկական իրականության մեջ և հրաշալի իմացել Պարսկաստանի ոչ միայն կյանքն ու կենցաղը, այլև գրականությունն ու մշակույթը: Պա-

տահական չէ, որ Բաֆֆու գրականության մեջ Պարսկաստանի ու պարսկական կյանքի թեմաները զգալի տեղ են գրավում:

1878 թ. Բաֆֆին գրում է իր հետաքրքրական գործերից մեկը, որ կրում է «Ճանապարհորդություն Պարսկաստանի» խորագիրը: Բաֆֆու այս ուղեգրությունը նամականու տեսք ունի և ընդգրկում է 50 նամակ, որոնցից մեծ գրողը ժամանակին հրատարակել է միայն 23-ը:

Գրողի մահից հետո՝ 1892 թ., Սանկտ Պետերբուրգում, «Արաքս» հանդեսի Ա. գրքում հրապարակվում է Բաֆֆու մի ուշագրավ գրությունը՝ «Ուսում և գրականություն» խորագրով: Ուսումնասիրողներն այդ հոդվածը համարում են վերը հիշված նամականու չհրապարակված նամակներից մեկը, որին հրատարակիչ տվել է այդ խորագիրը: Իր այդ գրության մեջ Բաֆֆին տալիս է պարսկական դասական գրականության ընդհանուր պատկերը՝ յուրովի գնահատելով դասական հեղինակներին և նրանց գործերը: Հոդվածը ցույց է տալիս, թե որքան լավ գիտեր Բաֆֆին պարսկական գրականությունն ու մշակույթը: Մասնավորապես, ահա թե ինչ է գրում Բաֆֆին Ֆիրդուսու և իր անմահ «Շահնամեի» մասին. «Ֆիրդուսու հրաշալի գործը՝ «Շահնամեն», այդ անմահ արձանագրությունը ժողովրդական վիպասանության, թեև նա չունի Վալտեր Սկոտի պատմական ճշտությունները, բայց նրա վիպասանական ճարտարությունը գերազանցվում է Հոմերոսի «Եղիականից»»: Ֆիրդուսու հերոսները երևում են հսկայական գորությունով, նրանք ներկայացնում են տիտանական ուժեր, հերքույլյաններ, աջեմի փահլավաններ, իսկ մարդու հոգեկան հատկությունները բարյաց ազնիվ մտապատկերներով պահպանված են նրանց մեջ ամենայն ճշտությամբ»⁴:

---

⁴ **Բաֆֆի**, Երկերի ժողովածու, տասը հատորով, հատոր ութերորդ, Երևան, 1957, էջ 615:

Առաջին հրապարակումից հետո Բաֆֆու այս հոդվածը վերահրատարակվել է քանիցս, որը նաև տեղ է գտել մեծ գրողի երկերի ինչպես տասնհատորյակում, այնպես էլ երկերի լիակատար տասներկու հատորանոց ժողովածուում:

1880-ական թթ. սկզբին Բաֆֆին թարգմանում է ռուս գրող Վ. Օվայաննիկովի «Ֆիրդուսի» վիպակը: Թարգմանությունը շարունակաբար տպագրվում է «Աղբիւր» ամսագրի 1884 թ. երեք համարներում (8-9 և 10):

Որ Բաֆֆին գերազանց գիտեր Ֆիրդուսու կյանքն ու գրականությունը, ցույց է տալիս այն իրողությունը, որ իր թարգմանության մեջ նա կատարել է մի շարք կարևոր ու անհրաժեշտ փոփոխություններ, որոնք, թարգմանչի խոսքով, «չէին համապատասխանում այն ավանդությանը, որ կապված է պարսից մեծ բանաստեղծի կենսագրության հետ»:

Բաֆֆու այս թարգմանությունը 1891 թ. տպագրվել է գրողի «Վեպիկներ և պատկերներ» խորագրով ժողովածուի առաջին հատորում, «Պարսկական պատկերներ» ժողովածուում (Վիեննա, 1913 թ.):

Նոր ժամանակներում այն տպագրվել է Բաֆֆու տասնհատորյա ժողովածուի առաջին հատորում (Երևան, 1957 թ.) և այնուհետև՝ Բաֆֆու տասներկու հատորով երկերի լիակատար ժողովածուի առաջին հատորում (Երևան, 1983 թ.):

1884 թ. «Աղբիւր» ամսագիրը տպագրում է (№ 10) գերմանացի բանաստեղծ Հայնրիխ Հայնեի (1797-1856) «Der Dicher Firdusi» պոեմի Բաֆֆու թարգմանությունը: Պոեմը թարգմանվել է ռուսերենից:

Ուշագրավ է, որ գերմանացի մեծ բանաստեղծի նույն պոեմը թարգմանել է նաև գրող Ղազարոս Աղայանը (1840-

1911): Թարգմանությունը առաջին անգամ տպագրվել է Բաֆ-
ֆու թարգմանությունից վեց տարի հետո՝ 1890 թ., հեղինակի
«Բանաստեղծություններ» վերնագրված հատորում, «Ֆրեդով-
սի» խորագրով: Հետագայում այն քանիցս տպագրվել է Ադա-
յանի տարբեր ժողովածուներում, ինչպես նաև գրողի երկերի
բազմահատոր հրատարակություններում⁵:

1889 թ. Թիֆլիսում լույս է տեսնում «Ֆիրդուսի (Աբուլ Կա-
սիմ Մանսուր). Արևելյան վիպաշխարհը» գրքույկը, որը բո-
վանդակում է պարսիկ բանաստեղծի «Ռուստեմ և Ջոհրապ»-ի
թարգմանությունը: Անունների տառադարձությունը թարգմա-
նիչինն է՝ Փիլիպպոս Վարդանյանինը (1842-1916): Վերջինս
գերմաներենից կատարված արձակ, ազատ թարգմանություն
է: Գրքույկը հրատարակել է «Ադրիւր» ամսագիրը: Վստա-
հաբար կարելի է ասել, որ այս թարգմանությունը կատարվել է
Բաֆֆու թարգմանությունների բարերար ազդեցությամբ:

Հաջորդ հայ հեղինակը, որ դիմել է Ֆիրդուսու «Շահնա-
մեի» թարգմանությանը, մշակութային, կրթական և գրական
հայտնի գործիչ Սամուել Գյուլզադյանցն է (1830-1912): Ս.
Գյուլզադյանցը ծնվել է Նոր Ջուղայում, կրթությունը ստացել է
Կ. Պոլսում: Այնուհետև նա վերադարձել է Պարսկաստան և
նշանակվել թագաժառանգի դաստիարակ: Սա նշանակում է,
որ նա ճանաչված է եղել որպես մանկավարժական մեծ ունա-
կություններով և հմտությամբ օժտված գործիչ և փայլուն տի-
րապետել է պարսկերենին: Այս հատկություններն էլ հիմնա-

---

⁵ **Ղազարոս Ադայան**, Երկերի ժողովածու, չորս հատորով, հատոր երրորդ,
Երևան, 1962, էջ 435-440:

վորել են պարսկական արքունիքի հարգանքն ու վստահությունը նրա հանդեպ:

Հայկական հինավուրց Շուշի քաղաքը եղել է հայ գրի և մշակույթի կարևորագույն կենտրոններից մեկը: Հայոց բնաշխարհում երկրորդ տպարանը, Էջմիածնից հետո, հիմնվել է Շուշիում 1827 թ.: 1890-ական թթ. Շուշիում արդեն գործում էր երեք տպարան: Ուստի պատահական չէ, որ Շուշիում առանձնակի վերաբերմունք են դրսևորել պարսկական գրականության հանդեպ:

1893 թ. Շուշիում լույս է տեսնում Սամուել Գյուլգաղյանցի առաջին թարգմանությունը՝ «Ֆիրդուսի. «Ռուստամ և Սոհրաբ», ամբողջական վեպ և զանազան հատվածներ Շահնամայից» խորագրով: Սա չափածո թարգմանություն է բնագրից: Թարգմանիչն իր թարգմանածը կոչել է «Ամբողջական վեպ»՝ նկատի ունենալով հատվածի ամբողջականությունը: Գիրքը 150 էջ է:

1894 թ. Շուշիում լույս է տեսնում նրա մեկ այլ թարգմանությունը՝ «Ֆիրդուսի. Ջոհակ. Բիււրասայի Աժդահակ»⁶ խորագրով: Թարգմանությունը կատարվել է շատ ավելի վաղ. Թիֆլիսի գրաքննիչը գիրքը տպագրության է արտոնել միայն 1893 թ. նոյեմբերին:

Ս. Գյուլգաղյանցը, իր վկայությամբ, «Շահնամե»-ից թարգմանել է 15000 տող, վեց ամբողջական հատված:

Իր այս թարգմանությունը նա համեմատել է բնագրի չորս հնագույն օրինակների հետ, ընդ որում՝ մեկը՝ գրչագիր, մյուսը՝

---

⁶ **Ֆիրդուսի**, Ջոհակ Բիւրասայի Աժդահակ, թարգմանեց բնագիր պարսկերենից Սամուել Գիւլգաղեանց, Շուշի, տպարան Միլիջան Սահտեսի Յակոբեանց, 1894:

տպված: Տպագիրը ստեղծվել է 17 ձեռագրի քննական համեմատությամբ: Թարգմանությունը չափածո է՝ 15-վանկանի բանաստղերով: Կից երկտողում թարգմանիչը հաղորդում է, որ ինքը տպագրության է պատրաստում Ֆիրդուսու ընդարձակ կենսագրությունը: Ցավոք, հայտնի չէ, նա ավարտե՞լ է այդ աշխատությունը, թե՞ ոչ:

Թարգմանիչը սկզբում գետեղել է Ֆիրդուսու մեկ սուր քառատողը՝ ուղղված Շահ-Մահմուդին:

Մամուել Գյուլզադյանցի հաջորդ թարգմանությունը «Միավուշ»-ն է (143 էջ): Այս գիրքը նույնպես տպագրվել է Շուշիում, 1894 թ.: Թիֆլիսի գրաքննիչը գիրքը տպագրության է արտոնել նույն թվականին: Սա արձակ թարգմանություն է՝ օժտված տասնյակ կարևոր տողատակային ծանոթագրություններով, որոնք օգնում են ավելի ճիշտ հասկանալու պոեմում արտացոլված ժողովրդական բանահյուսական նյութերի, պարսկական իրական կյանքի ու կենցաղի բազմաթիվ իրողություններ: Տեքստից առաջ թարգմանիչը բերում է Ֆիրդուսուց վեց տող (երեք բեյթ): Դրանք Ֆիրդուսու ինքնակենսագրական տողերից են, որոնք արտացոլում են Մահմուդ Շահի անարդար վերաբերմունքը բանաստեղծի հանդեպ: Դրան հաջորդում է չափածո ևս չորս տող, իրականում երկտող է՝ բեյթ, բայց բերված է չորս տողի տեսքով և որ նույնպես խոսում է Ֆիրդուսու հանդեպ եղած անարդար վերաբերմունքի մասին: Ահա այդ քառատողը.

*Անցաւ Շահի ամէն փառքը,
Միայն այս մէկ խօսք մնաց
Թէ՛ Ֆրդուսու գին ու յարգը
Շահը վերջում չգիտաց:*

Այս վերջին տողերի տակ գրված է՝ «Կենսագիր»: Ո՞վ է այդ կենսագիրը՝ հայտնի չէ:

1894 թ. բանասեր և թարգմանիչ Գևորգ Ասատուրը (1863-1937) «Մուրճ» ամսագրում ընդարձակ գրախոսություն է տպագրում Ս. Գյուլզադյանի թարգմանությունների մասին⁷: Հոդվածը ստորագրված է «Գ. Աստ.»: Իր հոդվածում հեղինակն արժևորում է Ս. Գյուլզադյանի թարգմանությունները և անում է ուշագրավ դիտողություններ:

Երեք տասնամյակ անց Գևորգ Ասատուրն ինքն է ձեռնարկում «Շահնամեն» թարգմանելու գործը: 1924 թ. Երևանում, «Նորք» գրական-գեղարվեստական հանդեսում տպագրվում է «Շահնամեից» մի հատված՝ իր թարգմանությամբ: Հատվածը խորագրված է «Բեժան և Մանիժա»: Իր այս թարգմանությանը Ասատուրը կցել է հետևյալ ծանոթագրությունը.

«Աբուլ Ղասիմ Թուսին, մականունով Ֆիրդուսին, Պարսկաստանի ամենամեծ էպիկ բանաստեղծը, ապրել է 925-1020 թ...»:

«Շահ-Նամեի» բարձր գեղարվեստական էպիզոդ-վեպերից մեկն է «Բեժանի և Մանիժայի» դաստանը, որի նախերգանքի թարգմանությունը տալիս ենք այստեղ»:

Տասը տարի անց՝ 1934-ին, Գ. Ասատուրի թարգմանությամբ Երևանում լույս է տեսնում «Ռուստամ և Սոհրաբ»-ը: Այդ հրատարակության մասին կխոսենք մի փոքր ավելի ուշ:

20-րդ դարի սկզբին հայ գրականության մեջ նոր հետաքրքրություն է առաջանում Ֆիրդուսու և իր «Շահնամեի»

---

⁷ «Մուրճ» (քաղաքական, հասարակական, գրական ամսագիր), Թիֆլիս, 1894, №5 (մայիս):

հանդեպ: Ֆիրդուսուն նվիրված ուշագրավ աշխատություններից մեկը բանասեր, արվեստաբան, հոգևորական նշանավոր գործիչ Գարեգին Հովսեփյանի (1867-1952) «Հայ-իրանական վեպ Ռոստամ Զալ. ժողովրդական վեպ. տեքստը և ուսումնասիրություն» աշխատությունն է: Այն տպագրվել է «Ազգագրական հանդես»-ում (Թիֆլիս, գիրք 8-9, 1901-1902):

Հետաքրքրական է, որ Ֆիրդուսու «Շահնամեն» իր փոխակերպում-վերամարմնավորումն է ունեցել հայ ժողովրդական բանահյուսության մեջ: Մեր ժողովուրդը բանավոր պատմել է պարսկական հերոսական վեպը: Դրանք արձանագրել և պահպանել են հայ ազգագրագետներն ու բանահավաքները:

Այսպես, բանահավաք Բագրատ Խալաթյանցը (1860-1930) 1901 թ. Փարիզում (տպագրություն «Արաքսի») հրատարակել է «Իրանի հերոսները հայ ժողովրդի մեջ. ա. Առաջաբան, բ. Նյութ, Վանա, Կողպա և Ապարանի բարբառներով»: Գրքի առաջաբանը բաղկացած է երեք մասից՝ ա) հայ և պարսիկ հերոսներ, բ) «Արքայից գրքի» գրական մշակումը և գ) «Շահնամեի» համառոտ բովանդակությունը: Գրքի երկրորդ՝ բուն մասը, որը հեղինակը կոչել է «Նյութ», պարունակում է «Շահնամեի» բանահյուսական չորս տարբերակ.

1. Բուրզի—պատմել է Ապարանի Թաքարի գյուղի բնակիչ Բարսեղ Հարությունյանը:

2. Ռոստամ—պատմել է Վանի Չիբուխլու գյուղացի Վարդան Գալստյանը Էջմիածնում:

3. Ռըստամի Զալ—պատմել է Ապարանի Չամրլու գյուղացի Մուրադ Մխիթարյանը:

4. Ռուստամ—քրդերեն տարբերակ, պատմել է Մուրմալուի Քարվանսարա գյուղացի եզդի Փիր Կակոն:

Բանասեր, բանահավաք և մշակութային գործիչ Սարգիս Հայկունին (Ղազարյան, 1838-1902) 1903 թ. «Էմինյան ազգագրական ժողովածու»-ում (Մոսկվա) հրատարակում է «Շահնամեի» երկու տեքստ Մոկաց և Քաջբերունյաց Արծկեի Առընկույս գյուղի բարբառով:

1906 թ. անվանի բանասեր և ազգագրագետ Երվանդ Լալայանը (1870-1933) «Ազգագրական հանդես»-ում (№ 2, գիրք 14) հրատարակել է «Ռուստամ Զալ»-ի մի տարբերակ Նոր Բայազետի բարբառով:

Հաջորդ հեղինակը, որը անդրադարձել է Ֆիրդուսու հանձարեղ ստեղծագործությանը, բանասեր և թարգմանիչ Հարություն Թիրյաքյանն է (1845-1919): Նա ծնվել է Թալասում (Կեսարիա)⁸: Բարձրագույն կրթությունը ստացել է Փարիզում, հետևել է բժշկական ասպարեզին և ստացել գիտական աստիճան: 1896 թ. մեկնել է Պարսկաստան, որտեղ ապրել է տասը տարի, եղել է շահի կանանոցի բժշկապետը, ստացել է խանի տիտղոս: Պարսկաստանում էլ լրջորեն նվիրվել է պահլավերենի ուսումնասիրությանը, կատարել թարգմանություններ պահլավերենից: Առանձնապես զբաղվել է «Շահնամե» պոեմի թարգմանությամբ: 1906 թ. նրա թարգմանությամբ հրատարակվում է «Արտաշիր Բաբական. Կարնամակ» գիրքը (135 էջ): Ուշագրավ է, որ գրքի տիտղոսաթերթի վրա տպագրված է «1906», իսկ կազմին՝ «1907»: Հավանաբար գիրքը տպագրվել է ավելի վաղ՝ 1906-ին, կազմը՝ ավելի ուշ:

---

⁸ Թալասը նշանավոր բանաստեղծ Վահան Թեքեյանի ծնողների ծննդավայրն է: Տվյալներ կան, որ Թեքեյանների գերդաստանը պարսկական Համադանից տեղափոխված նախնիների շարունակությունն է: Շատ հավանական է, որ Թիրյաքյանը նույն գերդաստանից եղած լինի՝ մի փոքր ազգանունը այլափոխված - Գ. Մ.:

Հ. Թիրյաքյանի թարգմանությունն ունի ընդարձակ «Ներածություն» (էջ Ե-ԻԱ), որի մեջ ներկայացված են իր թարգմանական գործի սկզբունքները: Բուն թարգմանությունը կազմում է 36 էջ (էջ 3-39): Թարգմանությունը խորագրված է տիտղոսաթերթից տարբեր ձևով՝ «Կարնամակ Արտաշիր Բարականի»: Գրքի մնացյալ առավել ծավալուն հատվածը՝ 37-135 էջերը, կազմում են թարգմանչի ընդարձակ և մանրամասն «Ծանոթություն»-ը:

Այս ծանոթագրությունները փաստորեն ներկայացնում են «Կարնամակի» բնագրի մանրամասն և հանգամանալից քննությունը: Ծանոթագրություններում ուղղակի կամ անուղղակիորեն արծարծված են պարսկական գրավոր հին մշակույթի գրեթե բոլոր կարևոր հարցերը, ներկայացված են հիմնական աղբյուրները և պատմական, մշակութային, ազգագրական բազմաթիվ իրողություններ:

1909 թ. Հ. Թիրյաքյանը Նյու Յորքում հրատարակել է ևս մի թարգմանություն Ֆիրդուսուց: Գիրքը խորագրված է «Շահնամակ Ֆիրդուսիի»: Ունի ենթախորագիր՝ «Դրվագ Արտաշիր Բարականի-ի»: Թարգմանությունը չափածո է և կազմում է 1976 տասնմեկ վանկանի տող: Թարգմանիչը ջանացել է հարազատ մնալ բնագրին: Գիրքն ունի ընծայական, ձոնված է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս, նորոգ հանգուցյալ Մկրտիչ Ա Վանեցուն՝ Մկրտիչ Խրիմյանին, «Հայոց քերթող-բանաստեղծ Հայրիկին»: Բանն այն է, որ ժամանակին նա է հորդորել Հ. Թիրյաքյանին գրադվելու պարսկական դասական գրականության թարգմանությամբ:

Գրքի «Յառաջաբան»-ում թարգմանիչը խոսում է պարսից պատմության ու հնագույն մշակույթի, ժողովրդական բանա-

հյուսույթյան, գրավոր հնագույն հուշարձանների, Ֆիրդուսու կյանքի և նրա «Շահնամե» երկի մասին:

Ի դեպ, Հ. Թիրյաքյանի այս թարգմանությունը ժամանակին բարձր է գնահատել հայ մեծ բանաստեղծ Դանիել Վարուժանը (1884-1915): 1906 թ. հայ նշանավոր գրող, գրական-հասարակական գործիչ Արշակ Չոպանյանին (1872-1954) ուղղված իր մի նամակում Վարուժանը գրում է. «Պ. Հ. Թիրյաքյանի «Շահնամեի» այս մեկ կտորին թարգմանությունը ներդաշնակ գտա, բայց քիչ մը շատ գրաբարախառն և թույլ լեզվով. բայց պետք չէ մոռանալ, որ արևելյան լեզուներեն թարգմանելը ավելի դժվար է արևմտյանն: Եթե հիշյալ պարոնը «Շահնամեն» ամբողջապես թարգմանե՝ քիչ մավելի ջղուտ և մաքուր լեզվով՝ իրավցե պատվաբեր և անմահանալի գործ մը արտադրած պիտի ըլլա»⁹:

Ֆիրդուսու կյանքին անդրադարձել է նաև հայ անվանի մանկագիր Աթաբեկ Խնկոյանը (Խնկո-Ապեր, 1870-1935): 1912 թ. «Աղբիւր» ամսագիրը հրատարակել է նրա մի գրքույկը, որը խորագրված է «Ֆիրդուսի-935-1020. Պատկերներ նրա կյանքից»: Այս գրքույկում Աթ. Խնկոյանը պարզ լեզվով պատմում է Ֆիրդուսու կյանքը՝ նշելով պարսիկ բանաստեղծի անձի շուրջ եղած ավանդություններից մի քանիսը: Իր պատմությունը նա ընդմիջում է «Շահնամե»-ից մեջբերումներով ու քաղվածքներով՝ հիմնականում մեջբերելով Ս. Գյուլզադյանցի չափածո թարգմանությունները:

---

⁹ Դանիել Վարուժան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատոր երրորդ, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1987, էջ 274:

Պարսկական գրականության և մշակույթի հանդեպ առանձնակի սեր և ակնածանք է ունեցել մեր ազգային մեծ բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանը (1869-1923): 1914 թ. գրված «Պետք է լսել» խորագրով հոդվածը դրա լավագույն վկայություններից մեկն է¹⁰: Ահա թե ինչ է գրում հայ բանաստեղծը պարսից դասական գրականության մասին.

«Էն ժամանակ, երբ Արևելքից ու Պարսկաստանից ենք խոսում, Ֆիրդուսու, Հաֆիզի, Սաադի<ի>, Օմար Խայամի, Նիզամիի և նման հսկաների վրա ենք զրույց անում, մեր առջև հայտնվում են Ս. Օգանեզաշվիլին իր մելամաղձոտ քյամանչով, արևելյան մաքուր ու հարազատ երաժշտությունով, եթերային նվագով և մի վեհ ու վսեմ ներդաշնակությամբ իրար են խառնվում, իրար լրացնում ու իրար բաց անում Չարգյահն ու Ֆիրդուսին, Հաֆիզն ու Ռասուրը, Մահուրին ու Օմար Խայամը...

Գերազանցորեն շքեղ ու շոայլ մի հոգեկան վայելք ամեն մի արևելցու համար»:

Նույն սիրով ու հիացմունքով է խոսում Թումանյանը պարսից գրականության և մշակույթի մասին «Գրականությանը ազգային պաշտպանություն պետք է լինի» հոդվածում¹¹:

Իր նշանավոր «Թմկաբերդի առումը» (1902-1904) պոեմում ժողովրդական գուսանը՝ թափառական աշուղը, իբրև մեծագույն իմաստունի և պերճախոս բանաստեղծի, վկայակոչում է Ֆիրդուսին.

---

¹⁰ **Հովհաննես Թումանյան**, Երկերի լիակատար ժողովածու, տասը հատորով, հատոր յոթերորդ, Երևան, 1995, էջ 140-142:

¹¹ **Հովհաննես Թումանյան**, Երկերի լիակատար ժողովածու, տասը հատորով, հատոր յոթերորդ, Երևան, 1995, էջ 232-244:

*Էսպես է ասել հընուց էդ մասին
Տարսի բըլբուլը, անմահ Ֆիրդուսին...*

1934 թ. քաղաքակիրթ աշխարհը տոնում է պարսիկ մեծ բանաստեղծի ծննդյան 1000-ամյակը: Եվրոպական մեծ քաղաքներում Ֆիրդուսու հոբելյանը նշվում է մեծ շուքով: Փարիզի Ազգային գրադարանում բացվում է Ֆիրդուսուն և իր «Շահնամե»-ին նվիրված մեծ ու հարուստ ցուցահանդես: Պարսիկ ժողովուրդը 1934-1936 թթ.-ին՝ ամբողջ երկու տարի, մեծ շուքով նշում է իր հանճարեղ գավակի հոբելյանը: Եվ իհարկե, Պարսկաստանի հայ մտավորականությունը չէր կարող անմասն մնալ այդ մեծ իրադարձությունից: Հայ գրողներն ու թարգմանիչները նույնպես, ամեն մեկը յուրովի, մասնակցում են այդ մեծ իրադարձությանը:

Այդ հայ մտավորականներից մեկը թարգմանիչ և պետական գործիչ Հովսեփ Միրզայանցն է (1866-1935): Նա ծնվել է Համադանում, կրթությունը ստացել Նոր Ջուղայում և Թեհրանում: Տիրապետել է հայերեն, պարսկերեն, ֆրանսերեն և անգլերեն լեզուներին: Երիտասարդ տարիներից մինչև կյանքի վերջը վարել է պետական կարևոր պաշտոններ, մի քանի անգամ ընտրվել է Իրանի մեջլիսի պատգամավոր (1910 թ., 1915 թ., 1923 թ.): Պետական գործունեությանը զուգահեռ միշտ էլ զբաղվել է գրական-թարգմանչական աշխատանքով: Նա անգլերեն բնագրից թարգմանել է Բայրոնի, Վալտեր Սքոթի, Լոնգֆելլոյի երկերը, բնագրից թարգմանել է նաև Օմար Խայամի «Ռուբայաթը»:

1934 թ. Հ. Միրզայանցը հրապարակում է Ֆիրդուսու «Շահնամեի» թարգմանության հետ կապված երկու գիրք, ավելի ճիշտ՝ մեկ գրքույկ և մեկ գիրք:

Ոչ մեծածավալ գրքույկը խորագրված է «Ֆիրդուսի. Շահնամ (կտորներ)»: Տիտղոսաթերթի վրա նշված է.

1. Ռոստամ և Սոհրաբ
  2. Ռոստամ և Աշքաբուս
  3. Ռոստամ և Էսֆանդիյար
- Թարգմանեց Հ. Զ. Միրզայան

1934 հոկտեմբեր:

Գրքույկն ունի առաջաբան, որտեղ հեղինակը պատմում է Ֆիրդուսու՝ իր թարգմանության ձեռնարկման մասին և հայտնում, որ թարգմանել է մեծ բանաստեղծի հոբելյանի թելադրանքով: Առաջաբանի և բուն թարգմանությունների միջև անհամաձայնություններ կան: Գրքույկում առաջինը տպագրված է տիտղոսաթերթին նշված երրորդը՝ «Ռոստամ և Էսֆանդիյար»-ը, հետո առաջինը՝ «Ռոստամ և Սոհրաբ», իսկ երկրորդը բնավ չկա: Իրականում սրանք այդ հատվածների բովանդակության մի քանի էջանոց վերապատումներ են:

Նույն տարում Հովսեփ Միրզայանցը հրապարակում է իր թարգմանությամբ ավելի ծավալուն մի գիրք՝ նույն խորագրով՝ «Ֆիրդուսի. Շահնամ (կտորներ)»: Գրքի կազմի և տիտղոսաթերթին պահել է նույն համարակալված թվարկումը՝

1. Ռոստամ և Սոհրաբ
2. Ռոստամ և Աշքաբուս
3. Ռոստամ և Էսֆանդեար:

Թարգմանիչը պահել է նախորդ գրքույկի փոքրիկ առաջաբանն ու մեկ էջանոց ուղեկցող տեքստը: Դրանցից հետո նա արձակ մի քանի էջով ներկայացնում է «Ռոստամ և Էսֆանդեար»-ի համառոտ պատմությունը: Դրան հաջորդում է «Ռոստամ և Սոհրաբ»-ի իր թարգմանությունը, ապա՝ «Ռոստամի և

Աշքարուսի մենամարտը» և հետո՝ «Ռոստամ և Էսֆանդեարի պատմության վերջին մասը»:

Ֆիրդուսու հազարամյակի տոնակատարության օրերին Թեհրանում հրատարակված հաջորդ նշանակալից գործը իրանագետ, լեզվաբան, թարգմանիչ Ռուբեն Աբրահամյանի (1881-1951) «Ֆիրդուսի և իր Շահնամեն» աշխատությունն է (160 էջ), որը տպագրվել է 1934 թ.: Ռ. Աբրահամյանը ստացել է փայլուն կրթություն: Ավարտել է Էջմիածնի Գևորգյան Ճեմարանը, Երևանի արական գիմնազիան: Բարձրագույն կրթությունը ստացել է Կիևի, Լայպցիգի, Սանկտ Պետերբուրգի համալսարաններում: 1921-1946 թթ. ապրել է Իրանում, զբաղվել մանկավարժական աշխատանքով: 1935 թ. Թեհրանի համալսարանում նա հիմնադրել է հին պարսկերենի և պահլավերենի ամբիոն:

Ռուբեն Աբրահամյանի աշխատությունը փոքրիկ նախաբանում ներկայացնում է պարսկերեն բառերի տառադարձության իր սկզբունքները: Աշխատությունն ունի երկու բաժին: Առաջինը վերնագրված է «Ֆիրդուսու դարը»: Այդ բաժնում իրանագետը խոսում է Ֆիրդուսու նախորդների, ժամանակակիցների մասին և տալիս է պարսկական հանճարի համառոտ կենսագրությունը:

Առավել ընդարձակ է երկրորդ բաժինը, որ վերնագրված է «Շահնամե»: Այս բաժնում գիտնականը հիմնավոր վերլուծության է ենթարկում պարսից մեծ բանաստեղծի երկը, նախ քննում «Շահնամեի» չափը, կառուցվածքը, աղբյուրները, ապա ներկայացնում «Շահնամեի» բովանդակությունը: Այնուհետև նա անցնում է «Շահնամեի» գրական, գեղարվեստական, պատմամշակութային հարցերի քննությանը՝ առանձնակի

ուշադրություն դարձնելով երկի գեղարվեստին: Հեղինակն արժարժում է գրական-բանասիրական տարաբնույթ հարցեր, կատարում բաղդատական վերլուծություն՝ ստեղծելով լուրջ և կարևոր գիտական աշխատանք:

Նույն՝ 1934 թ. Ռուբեն Աբրահամյանի թարգմանությամբ լույս է տեսնում ևս մի գրքույկ՝ «Բահրամ Գուր և Ազադէ» խորագրով, «Հատվածներ Շահնամեից» վերտառությամբ: Գրքույկն ունի «Ծանոթություններ» իբրև ծանոթագրություններ և «Բահրամ Գուրի» խորագրով արձակ շարադրանք, որտեղ թարգմանիչը ներկայացնում է Բահրամ Գուրի պատմական դիմանկարը:

Պարսիկ ազգային մեծ բանաստեղծի հազարամյա հոբելյանը մեծ շուքով է նշվում նաև Երևանում: Հայաստանի մայրաքաղաքում տեղի է ունեցել պարսիկ մեծ բանաստեղծին նվիրված շքեղ հանդես, որին ներկա է եղել պարսիկ կառավարության ներկայացուցիչ պրոֆեսոր Նաֆիսին, որը պարսիկ ժողովրդի անունից շնորհակալություն է հայտնել հայ ժողովրդի սրտաբուխ վերաբերմունքի համար: Երևանի պետական թատրոնում բացվել է մեծ ցուցահանդես, որը ներկայացրել է բանաստեղծի դարաշրջանը, Աքեմենյան և Սասանյան հարստությունների մշակույթի հնամյա նմուշներ, «Շահնամե»-ի երկու հին ձեռագիր, ինչպես նաև «Շահնամե»-ի հին և նոր հայերեն թարգմանություններ: Ֆիրդուսու հոբելյանն ուղեկցվում է մի շարք կարևոր հրապարակումներով, որոնց մեջ առանձնակի տեղ է գրավում «Ֆիրդուսի. Ռոստամ և Սոհրաբ. վեպ Շահնամեից» գիրքը: Այն լույս է տեսել 1934 թ.: Շրատարակության նախաձեռնողը եղել է նորագույն ժամանակների մեր մեծագույն բանաստեղծ Եղիշե Չարենցը (Եղիշե Սողոմոնյան, 1897-1937): Հենց նա էլ կազմակերպել է գրքի նկարա-

զարդում-ձևավորումը՝ այն հանձնարարելով մեծ նկարիչ Մարտիրոս Սարյանին (1880-1972): Բանն այն է, որ 1933 թ. Չարենցը դեռևս պետական հրատարակչության գեղարվեստական բաժնի վարիչն էր, և ինքն էր որոշում նման հարցերը: Մ. Սարյանը մանրամասնորեն գրանցել է «Ռոստամ և Սոհրաբ»-ի այդ հրատարակչության պատմությունը:

«Չարենցի հետ» իր հուշագրության մեջ Մ. Սարյանը պատմում է, թե Հայպետհրատի գեղարվեստական գրականության բաժնի վարիչ բանաստեղծը ինչպես է պատվիրել պոեմի ձևավորումը. «Մի օր կանչեց իր մոտ: Ստա առանձնասենյակ: Թղթերի, ձեռագրերի ու թղթապանակների արանքից դուրս եկավ, մոտեցավ ու թե՛ «Գո՛րծ կա, նստիր»: Նստեցինք: Մի պահ լռեց: Հետո գուրգուրալից ժպիտով նայեց աչքերիս ու էլի լռեց: Եվ ի՞նչ էր խնդրածը:

- Գիտե՞ս ինչ,- ասաց,- Ֆիրդուսի ենք հրատարակում: Հայերե՛ն: Չհրատարակելու իրավունք չունենք: Մեր ժողովուրդը պետք է կարդա նրան: Էլ ինչ քաղաքակիրթ ազգ, որ ուրիշների ստեղծած լավը չիմանա: Պետք է, շա՛տ պետք է: Գիտեմ, որ ժամանակ չունես, նկարագարդումներ անել առանձնապես չես սիրում, բայց «Ռոստամ և Սոհրաբը» պիտի ձևավորես¹²:

Երևանյան այս հրատարակությունը գլուխգործոց է, հրատարակչական արվեստի մեծագույն երևույթ, որ կարող է դրվել եվրոպական լավագույն հրատարակչական նմուշների կողքին: Գրքի նկարագարդման-ձևավորման մասնագիտական խորապես գիտական և հմուտ քննությունը տրված է արվեստաբան Վիլիելմ Մաթևոսյանի (1931-2001) «Երեք կիսադեմ»

---

¹² **Մարտիրոս Սարյան**, Չարենցի հետ, «Սովետական արվեստ», 1967, № 9-10, էջ 9-10:

(Երևան, 2002 թ.) գրքում: Սարյանի իյուստրացիաները մեծ նկարչի բացառիկ վերաբերմունքի արտահայտությունն են Իրանի, նրա ժողովրդի, նրա մեծ մշակույթի և իր մեծ բանաստեղծի՝ Ֆիրդուսու հանդեպ: Ահա թե ինչ է գրում արվեստաբանը.

«Մատենական նկարչության գլուխգործոց է Արևելքի մեծ բանաստեղծ Ֆիրդուսու «Ռոստամ և Սոհրաբ» պոեմի 1934 թ. հայերեն հրատարակությունը, որը զարմացնում է գրվածքի տեսողական փայլուն մարմնավորմամբ ու կատարման բացառիկ վարպետությամբ:

Հայ արվեստագետը փայլուն կերպով վերարտացուել է Ֆիրդուսու երկում ներկայացված աշխարհագրական, պատմա-սոցիալական միջավայրի, հերոսների անտրոպոլոգիական ու ցեղային-հոգեբանական հատկանիշների, նրանց ճաշակի ու բարոյական ըմբռնումների բնորոշ և ամենացայտուն գծերը: Իյուստրացիաներում ապշեցուցիչ համոզությամբ է տրված պոեմում նկարագրվող արիստոկրատական-ասպետական կենցաղը՝ արևելյան իր ողջ յուրահատկությամբ, բարբարոս-բռնատիրական ու վայելչագեղ-ցուցադրական միաժամանակ»¹³:

Գիրքը բացվում է հայերեն և պարսկերեն ընծայականով՝ «Մեծ բանաստեղծի՝ Ֆիրդուսու ծննդյան հազարամյակին»:

Թարգմանության սկզբում՝ բուն գրքից (թարգմանություն-նից) և տիտղոսաթերթից առաջ, առանձին էջի վրա, առանց էջի համարակալման, դրված է Ֆիրդուսու ինքնաբնութագրական ութ տողը՝ «Ֆիրդուսի. Շահ-Նամեից» հղումով:

---

¹³ Վիլհելմ Մաթևոսյան, Երեք կիսադեմ, Երևան, «Սարգիս Խաչենց», 2002, էջ 60:

«Ինձանից ծեր ու դեռահաս շատն է մըտել մահվան քուն.
Ես ևս չեմ միշտ մընալու այսպես անքուն և արթուն...
Բայց կերտելով այս հուշարձանն անգուգական-գրբական,
Ես հիմք դրրի երկրի վըրա խոսքի ուժին մշտական:
Այսուհետև ես չեմ մեռնի-միշտ կմընամ կենդանի,
Որովհետև ես ցանեցի սերմը խոսքի հայրենի:
Եվ ամեն մարդ, ով որ ունի ինչք ու հոգի, նա կասի
Եվ իմ մահից դարեր հետո՝ «Կեցցե՛ս, անմահ Ֆիրդուսի»¹⁴:

«Ռոստամ և Սոհրաբ»-ի այս թարգմանությունն ունի 24 վերնագրված գլուխ: Գրքի վերջում տրված են նաև «Բեժան և Մանիժե» դաստանի նախերգանքը և «Երգիծանքը» («Մահմուդ-շահի դեմ»):

Գրքի խմբագիրը Եղիշե Չարենցն է:

1934 թ. Երևանում լույս է տեսնում Ֆիրդուսու ծննդյան հազարամյակին նվիրված գիտական հոդվածների և ուսումնասիրությունների արժեքավոր մի ժողովածու: Գրքի «Առաջաբանում», որ ստորագրել է «ՀՄԽՀ կուլտուրայի պատմության ինստիտուտը», շատ հստակ ձևակերպված է և՛ մեր ժողովրդի դարավոր վերաբերմունքը հարևան պարսիկ ժողովրդի, իր մշակույթի և իր մեծ բանաստեղծի հանդեպ, և՛ գիտական ժողովածուի մեջ ընդգրկված նյութերի գիտական, իմացական և բարոյական մեկնակետը: «Ֆիրդուսին պատկանում է նաև մեզ՝ հայերիս: Ինքը՝ հանձարեղ բանաստեղծը, նրա «Շահ-Նամե»-ն ու «Երգիծանքը», նրա կերտած հերոսներն

---

¹⁴ **Եղիշե Չարենց**, Երկերի ժողովածու, վեց հատորով, հատոր չորրորդ, Երևան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1966:

ու տիպերը հանրաձանոթ են հայ ընթերցողին, սիրված են և հարազատացած հայ աշխատավոր գյուղացու միջավայրում»:

Գրքի առաջին նյութը անվանի հայագետ, ակադեմիկոս Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանի (1893-1970) «Ֆիրդուսին և Իրանի վիպական մոտիվները «Շահ-Նամե»-ում և հայ մատենագրության մեջ» ծանրակշիռ ու մեծարժեք ուսումնասիրությունն է: Կարելի է ասել, որ խորագետ հայագետը այդ աշխատանքով տվել է հարցի գրեթե լիակատար պատասխանը:

Դրան հաջորդում է հայագիտության անգերազանցելի հսկայի՝ պրոֆեսոր Մանուկ Աբեղյանի «Շահնամա»-ի ոտանավորի չափը հայ բանաստեղծության մեջ» հոդվածը, որտեղ հայ տաղաչափության մեծագույն գիտակը ցույց է տվել «Շահնամե»-ի բանաստեղծական չափի՝ 11 վանկանի (6+5) բանատողի առկայությունը հայ բանաստեղծության մեջ հնագույն ժամանակներից մինչև Եղիշե Չարենցի պոեզիան:

Հաջորդ նյութը բանասեր, արվեստաբան, խմբագիր Գարեգին Լևոնյանի (1872-1947) «Ֆիրդուսին հայ գրականության մեջ» մատենագիտական ընդարձակ տեղեկանքն է, որը, հասկանալի է, ներկայացնում է հարցի պատմությունը մինչև 1934 թ.: Լևոնյանի կազմած մատենագիտությունը թեև կարիք ունի լրացումների, սակայն, միևնույնն է, շատ արժեքավոր է և առաջին անգամ համակողմանի պատկերացում է տալիս առաջադրված հարցի մասին:

Ժողովածուի մեջ տպագրվել է շատ հետաքրքրական մի նյութ՝ «Ռոստամ-Ջալ» խորագրով «հայ-իրանական ժողովրդական վեպ», որը Ռշտունիքի Նարեկ գյուղի բնակիչ, հոդագործ-այգեպան-բանջարաբույծ Պատուր Պողոսյանի բանավոր խոսքից գրի է առել նշանավոր ազգագրագետ Երվանդ Լալայանի օգնական Արտաշես Բարսեղյանը: «Ռոստամ-Ջալ»-

ի այս պատումը գրի է առնվել 1915 թ. Ալեքսանդրապոլում: Հոդվածից պարզվում է, որ մեր ժողովրդական բանահյուսության մեջ պահպանվել է հայ-իրանական ժողովրդական վեպի 7 տարբերակ:

Հրապարակումը ուղեկցվում է մեծանուն հայագետ Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանի բացատրական և վերլուծական սպառիչ առաջաբանով:

Ժողովածուն ունի նաև «Բառարան օտար և բարբառային դժվար հասկանալի բառերի ու քերականական ձևերի», ինչպես նաև «Ցանկ հատուկ անունների»: Գրքի վերջում ռուսերենով տրված է ընդգրկված նյութերի բովանդակությունը (11 էջ): Գիրքը կազմված և տպագրված է մեծ խնամքով ու ճաշակով: Գրքի տեխնիկական խմբագիրը հմուտ նկարիչ-ձևավորող Տաճատ Խաչվանքյանն է:

Վստահաբար կարելի է ասել, որ ժողովածուի հրատարակության ջատագովն ու խրախուսողը եղել է Եղիշե Չարենցը: Սարյանի ձևավորած «Ռոստամ և Սոհրաբ» գրքի և «Ֆիրդուսի» ժողովածուի հրատարակչական ընդհանրությունները ակնհայտ են: Եվ պատահական չէ, որ ժողովածուի «Առաջաբան»-ին իբրև բնաբան դրված են չափածո երկու քառատող Չարենցի երկերից՝ մեկ քառատող՝ «Թուղթ բանաստեղծ բարեկամիս՝ N.N.-ին, գրված Երևանում» և մեկ ռուբայի (քառատող) Չարենցի «Ռուբայաթ»-ից՝ առանց աղբյուրները մատնանշելու:

Չենք կարող չնշել նաև, որ «Ֆիրդուսի» ժողովածուն պատրաստողներն ու հրատարակիչներն այն իրականացրել են Ֆիրդուսու մեծ գրականության և իրենց կատարած աշխատանքի բարձր գիտակցությամբ, որի առհավատյան են նաև ներքոհիշյալ տողերը.

«Տոգորված այն վառ գիտակցությամբ, որ ներկա ժողովածուն էլ մի դուզնաքյա նպաստ է հարուստ ֆիրդուսագիտության, Ինստիտուտը վստահ հրապարակում է այն:

Թո՛ղ այս ժողովածուն լինի պարսիկ և հայ ժողովուրդների անցյալի և ներկայի բարեկամական հարաբերությունները, կուլտուրական կապն ու մերձեցումն ամրապնդող օղակներից մեկը. թո՛ղ նա լինի մի համեստ պսակ այն հազարավոր պսակների մեջ, որոնք դրվելու են իր «Ժամանակի շնչով ապրող, իր «դարը» գեղարվեստորեն երգող, պարսիկ ժողովրդի և համայն մարդկության մեծագույն զավակներից մեկի, հանճարեղ բանաստեղծ Ֆիրդուսու հոյակերտ արձանի վրա»:

Նշանակալից է և այն, որ գրքի նյութերը ուղեկցվում են «Շահնամեում» պատկերված իրադարձությունները ներկայացնող պարսկական սքանչելի մանրանկարների վերատպություններով:

1939 թ. Խորհրդային Միությունում և, անշուշտ, առաջին հերթին՝ Հայաստանում, մեծ շուքով նշվեց հայ ազգային մեծ էպոսի՝ «Սասնա ծռեր»-ի հազարամյակը: Ամենևին սխալ չի լինի կարծել, որ հայ հերոսական էպոսի հազարամյակը համաժողովրդական շուքով և փայլով տոնելու գաղափարը ինչ-որ չափով ծնունդ է առել «Շահնամե»-ի հազարամյակի տոնակատարությունից:

Ասենք, որ Ֆիրդուսու գրական հետքը ազդեցություն է ունեցել 1920-30-ական թթ. հայաստանյան գրական կյանքի և ամենից առաջ մեր մեծ բանաստեղծ Եղիշե Չարենցի գրականության վրա, և դա ոչ միայն գաղափարագեղարվեստական տեսակետով, այլև ստեղծագործական առումով:

Չարենցի նախնիները ապրել են Սալմաստում, ապա տեղափոխվել և հաստատվել են Մակու քաղաքում: 1886 թ. Չարենցի հայր Աբգար աղան իր ընտանիքը տարել է Կարս և բնակություն հաստատել այնտեղ: Չարենցը ծնվել է Կարսում 1897 թ. մարտի 13-ին: Թեև Չարենցը Իրանում չի ապրել, Իրանը չի տեսել, այնուամենայնիվ, հոգով միշտ կապված է եղել Իրանին, անգամ ունեցել է պարսկական անձնագիր: Ընտանիքում գորավոր է եղել պարսկահայերի ոգին, որի վերաբերյալ հաճախ է խոսել բանաստեղծը:

Չարենցը հրաշալի քաջատեղյակ էր համաշխարհային, ինչպես նաև պարսկական գրականությանն ու մշակույթին, որի վկայություններից մեկն էլ 1922 թ. գրված «Չարենց-Նամե» պոեմն է, որն ինքնակենսագրական հիմքեր ունի: Խորագիրն արդեն խոսում է Ֆիրդուսուն հետևելու մասին: Առաջին իսկ տողերում Չարենցը գրում է Իրանի հետ իր հոգևոր այդ կապերի մասին.

*Ես եկել եմ հեռո՛ւ Իրանից:
Հայրենիքս է – Խանի Մակուն:
Իմ հոգում – արև՛ն Իրանի,
Իրանի արև՛ն է, իմ հոգում:*

Եվ ապա՝

*Ես ծնվել եմ Մակու քաղաքում,
Արևի տակ ոսկեդե՛ն, հասուն,
Շոգ շնչի տակ Որմուզդի թևի-*

1897 թվին:

*Թափել է արևն Իրանի
Իմ հոգում Շիրազի վարդեր:¹⁵*

Այստեղ բանաստեղծի խոսքը փոխաբերական է. նա խոսում է, իհարկե, իր հոգևոր ծնունդի, իր հոգևոր նախասկզբի մասին, բայց անժխտելի է նաև, որ Իրանի, ասել է թե՛ Արևելքի, արևը՝ կյանքը, ոգին, այդ թվում՝ և մշակույթը, անանց էություն են եղել բանաստեղծի մեջ, որտեղ մեծ է եղել պարսիկ բանաստեղծների և առաջին հերթին Ֆիրդուսու դերը:

1924 թ. Չարենցը գրում է իր հայտնի «Ռուբայաթը»՝ 44 ռուբայի, և հրատարակում է առանձին գրքով: Այստեղ նույնպես ակներև է Ֆիրդուսու ազդեցությունը:

*Ասում են՝ վիթխարի հերոս,
հանճարեղ է եղել Բսքյանդարը.
Շարժել է, խառնել է իրար ազգեր
ու ցեղեր Բսքյանդարը.
Բայց գիտե՛ս դու շարժումն
ու ընթացքը և գիտես՝ չլիներ թե ընթացքը-
Աշխարհում և մի շյուղ անգամ
դժվա՛ր թե շեղեր Բսքյանդարը:*

Բսքյանդար-Ալեքսանդր Մակեդոնացին Չարենցի «Ռուբայաթում» հայտնվել է վստահաբար «Շահնամե»-ից:

1933 թ. մայիսի առաջին օրերին Չարենցը ավարտում է իր բացառիկ գործերից մեկը՝ դանտեական շնչով համակված «Մահվան տեսիլ» պոեմը: Սա Ֆիրդուսու հազարամյակի տոնակատարության նախընթաց տարին էր: Պոեմը տպագրվում

---

¹⁵ **Եղիշե Չարենց**, Երկերի ժողովածու, չորս հատորով, հատոր առաջին, «Սովետական Գրող» հրատարակչություն, Երևան, 1986, էջ 411, 413:

է նույն տարում Չարենցի պոեմների և բանաստեղծությունների «Գիրք ճանապարհի» խորագրված նշանավոր հատորում:

Պոեմի նախերգանքում, որ բանաստեղծը վերնագրել է «Մուտք», Չարենցը հիշատակում է աշխարհի բոլոր ժամանակների երեք մեծագույն բանաստեղծներին՝ հույն մեծագույն քերթող Հոմերոսին (մ.թ.ա. 9-8-րդ դդ.), հռոմեացի բանաստեղծ Պուբլիուս Վերգիլիուս Մարոյին (մ.թ.ա. 70-19 թթ.) և Ֆիրդուսուն: Չարենցը մեծարանքի և փառաբանության բացառիկ խոսքերով է բնութագրում նրանց: Ահա թե ինչ է գրում Չարենցը պարսիկ հանճարեղ բանաստեղծի մասին.

*Եվ քե՛զ, արեգակնական հանճար, շոայլորեն փարթամ
Ֆիրդուսի՛,
Բազմաբղետ, ինչպես Արևելքը՝ գանձերով ու
արկածներով հարուստ,
Որ հանճարիդ այնքա՛ն անայլայլ և իմաստուն լույսով
Ներբողել ես շահերի սխրությունները սին իբրև ուղի
անմեռ, որ տրվում է վերուստ...¹⁶*

Ֆիրդուսու անմահ ստեղծագործության և առհասարակ պարսկական գրականության հանդեպ Չարենցի հետաքրքրությունը առանձնապես մեծանում է Ֆիրդուսու հազարամյակի նախապատրաստության օրերին: 1933-1934 թթ. նա գրում է ռուբայիների նոր շարք՝ 24 ռուբայի, իսկ 1934 թ. ապրիլին՝ իր «Բեյթերը» (ութ բեյթ): Դրանցից երկուսը հասցեագրված են Ֆիրդուսուն.

---

¹⁶ **Եղիշե Չարենց**, Երկերի ժողովածու, չորս հատորով, հատոր երրորդ, Երևան, 1987, էջ 49:

Դ.

*Ոսկեգոծել է բազում շահերի քո շահիրական ջանքը,
Ֆիրդուսի՛,
Բայց չեղա՛վ մի շահ, որ ոսկեգոծեր քո անօգնական
կյանքը, Ֆիրդուսի՛:-*

Ե

*Շահնշահերի արշավանքների գովասանքը բորբ
Չընօրհնեց ն՛չ քո մահը խեղճ, ն՛չ քո կյանքը որբ:*

1933 թ. գրված «Մահվան տեսիլ» պոեմում հայ բանաստեղծը, անդրաշխարհում իր երևակայական ճամփորդությունը «Մտածումի նավով» սկսելուց առաջ, դիմում է հին դարերի «Վսեմ քերթողահայրերին»՝ «Մտքի ու Հանճարի քերթության պետերին», «Ապագայով լեցուն աչքերը անցյալին հառած»՝ Չարենցը դիմում է Արևելքի և Արևմուտքի հանճարներին, հերոսների մահը երգած «Անհույզ ու մարմարյա» Հումբոլտին ու «Լատինական փառքի հոչակը ավետող դյուցազնական ու բարբարոս» Վիրգիլիոսին: Սակայն առավել ամբողջական ու բնութագրական է Չարենցի դիմումը «արեգնական հանճար», «շռայլորեն փարթամ» Ֆիրդուսուն:

Նշանավոր բանաստեղծ Գուրգեն Մահարին (Գուրգեն Աճեմյան, 1903-1969 թթ.) նույնպես արձագանքում է և մասնակից դառնում Ֆիրդուսու հազարամյակի տոնակատարությանը: 1934 թվականի հոկտեմբերի 6-ին նա «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթում տպագրում է «Երգեր Ֆիրդուսուն» ընդհանուր խորագրով չորս բանաստեղծություն՝ 1. «Ինչ էր քեզ համար», 2. «Իմաստությունը», 3. «Անմահություն» և 4.

«Ժող. նկարիչ Մ. Սարյանին՝ «Ռոստամ և Սոհրաբ»-ի մեծ նկարչին»:

Առաջին բանաստեղծության մեջ Մահարին համեմատում է Մահմուդ Շահին Ֆիրդուսու հետ և արդարորեն այն միտքն է հայտնում, որ շահերը ոչինչ են Ֆիրդուսու համեմատությամբ:

Երկրորդ բանաստեղծության մեջ Մահարին ներքին բանավեճ ունի Հովհաննես Թումանյանի հետ: Ավելի ճիշտ լրացնում է Թումանյանին: Թումանյանը Ֆիրդուսուն կոչել է «Ֆարսի բլբուլ»: Մահարին ասում է՝ այո՛, սոխակի ձայնով, բայց և մեծ իմաստությամբ:

Երրորդ բանաստեղծության մեջ Մահարին շեշտում է Ֆիրդուսու անմահությունը:

Չորրորդ բանաստեղծությունը գրված է «Ռոստամ և Սոհրաբ»-ի հայերեն անկրկնելի հրատարակության առթիվ: Ինչպես արդեն նշել ենք, գիրքը ձևավորել և նկարագարողել էր մեծ նկարիչ Մարտիրոս Սարյանը:

Մի քանի օր անց՝ 1934 թ. հոկտեմբերի 10-ին, Գուրգեն Մահարին «Գրական թերթում» տպագրում է «Երգ Մահմուդ Շահի և քննադատի մասին» խորագրով բանաստեղծությունը: Բանաստեղծությունը հինգ քառատող է Ֆիրդուսուց առնված բնաբանով: Մահարին բանաստեղծությունը կառուցել է Մահմուդ Շահի զոջումի մասին պատմող ավանդության վրա:

1935 թ. Չարենցի նախաձեռնությամբ Գևորգ Ասատուրի թարգմանած «Ռոստամ և Սոհրաբ»-ը վերահրատարակվում է, այս անգամ «Պետհրատի էժանագին գրադարան» մատենաշարով (№ 63-34): Մա ավելի պարզ հրատարակություն է և գնի առումով եղել է շատ մատչելի: Տիտղոսաթերթին գրված է՝

«Թարգմանեց՝ Գևորգ Ասատուր

Խմբագրեց՝ Եղիշե Չարենց

Նկարագարդեց՝ Մարտիրոս Սարյան»:

Իբրև հավելված՝ տպագրված է «Երգիծանք Մահմուդ-Շահի դեմ» հայտնի հասվածք: Գրքի վերջում կա «Ցուցակ գրքույկի մեջ հանդիպած սակավ գործածական հայերեն բառերի»:

1934 թ. Հայաստանի կենտրոնական մամուլը Ֆիրդուսու հազարամյակի առիթով հրապարակել է մի շարք այլ նյութեր ևս:

Այսպես, «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթը 1934 թ. մայիսի 29-ին (№ 122) տպագրել է Հայնրիխ Հայնեի՝ Ֆիրդուսուն նվիրված հայտնի պոեմը Սողոմոն Տարոնցու (1905-1971) թարգմանությամբ: Տարոնցու թարգմանությունը խորագրված է «Պոետ Ֆիրդուսի»: 1934 թ. հունիսի 21-ին «Խորհրդային Հայաստանը» (№ 141) տպագրել է Տարոնցու մեկ այլ թարգմանությունը՝ «Ծաղր Սուլթան Մահմուդի մասին» խորագրով:

Հունիսի 30-ին «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթում (№ 149) տպագրվում է անվանի հայագետ, 1919 թ.-ից Ռուսաստանի ակադեմիայի ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելու «Շահ-Նամե» (Ֆիրդուսու ծննդյան 1000-ամյակի առթիվ)՝ հոդվածը, ուր հեղինակը շեշտը դրել է Ֆիրդուսու և նրա երկերի գրական և գեղարվեստական առանձնահատկությունների վրա:

Նույն համարում «Խորհրդային Հայաստանը» տպագրել է Աս. Շահնազարյանի «Ֆիրդուսու «Շահ-Նամե»-ի ձեռագրի մի օրինակը» բանասիրական հոդվածը: «Շահ-Նամեի» այդ ձեռագիրը գրված է 1245 թ. (տպագրվել է 1827 թ.) Մահմադ անունով մի խանի հրամանով:

1935 թվականին Կահիրեում (Եգիպտոս) հրատարակվող «Ցուսաբեր» չորս էջանոց օրաթերթը քսաներկու էջից բաղկացած բացառիկ համար է տպագրում՝ այն ամբողջությամբ նվիր-

րելով Ֆիրդուսուն և իր հազարամյակին: Թերթի էջերը մեծադիր են, և այն դրանով տարբերվել է սովորական թերթերից: Բացառիկ համարը լույս է տեսել հուլիսի 6-ին: Համարի բովանդակությունը շահեկանորեն լայն է և ընդարձակ: Այն ներկայացնում է Ֆիրդուսուն և նրա անմահ գործը, պարսիկ ժողովրդին, պարսկական արվեստն ու մշակույթը: Ի դեպ, համարը տպագրված է սովորականից տարբեր, սպիտակ, բարձրորակ թղթի վրա, որն արտակարգ երևույթ էր այն ժամանակների համար:

Համարը բացվում է մեկ ամբողջ էջ զբաղեցնող «Ֆիրդուսի» խորագիրը կրող խմբագրականով: Նույն՝ առաջին էջում տպագրված է Ֆիրդուսուն պատկերող մի քանդակի պատկերը, ինչպես նաև՝ Ֆիրդուսու՝ իրեն բնութագրող երկու բեյթը՝ պարսկերեն և հայերեն:

Համարի բուն նյութերից առաջ տպագրված է Ռեզա Շահ Փեհլևիի՝ Ֆիրդուսու հազարամյակի առիթով արտասանած ճառը, ինչպես նաև Հայաստանի Առաջին Հանրապետության վարչապետ Համո Օհանջանյանի «Տոնին իմաստը» խորագրով խոսքը: Տպագրվել է նաև Ատրպատականի Հայոց թեմական առաջնորդի՝ Տեր-Ներսես արքեպիսկոպոս Մելիք-Թանգյանի «Ֆիրդուսին և Ռեզա Շահ Փեհլևին» ակնարկը:

Այնուհետև տպագրված են հայ գրականության ու մշակույթի նշանավոր դեմքերի հոդվածները և գրությունները՝ մեծանուն և մեծավաստակ Նիկոլ Աղբալյանի «Ֆիրդուսին և իր երգիծագիրը», «Մի դրվագ Ֆիրդուսու կյանքից» հոդվածները, ականավոր պատմաբան Կարապետ Բասմաջյանի «Շահնամեն և հայերը» հոդվածը, Բենիամին Թաշյանի «Ֆիրդուսին հայ գրականության մեջ» ընդարձակ հոդված-ուսումնասիրությունը, Հայր Սիմոն Երեմյանի «Պարսիկ Հոմերոսը» ծավալուն էս-

սեն, վաստակաշատ գրականագետ Արտաշես Աբեղյանի «Ֆիրդուսիի հազարամյակը Գերմանիայում» ընդարձակ քննությունը, Աշոտ Աբրահամյանի «Զրադաշտականության ջատագովությունը Դադիդիի մաս Շահնամում» քննական ուսումնասիրությունը, գրականագետ Գուրգեն Մխիթարյանի «Ֆիրդուսի. Նշմարներ կեանքին և գործին մասին» ընդարձակ հոդվածը, Վահե Արծրունու «Ֆիրդուսի. Կեանքը և գործը» հոդվածը և հայ հեղինակների այլ հոդվածներ և գրություններ:

Բացառիկ համարի էջերում առանձնակի տեղ ունեն նաև պարսիկ հեղինակները: Թերթը թարգմանաբար տպագրել է Միրզա Ալի Խան Դաշտիի «Ի՞նչ է արել Ֆիրդուսին Պարսկաստանի համար», Սաիդ Նաֆիսիի «Ֆիրդուսու մեծագույն հերոսը և հայկական դիւցաներգութիւնը», Ռաշիդե Եասեմի «Կինը Շահնամեի մեջ» հոդվածները, դոկ. Աբդուվահաբ Էզամիի բանախոսությունը՝ Ֆիրդուսու հազարամյակի տոնակատարության առթիվ: Թերթը տպագրել է նաև Աբդոլ Հոսեյն խան Օվրանգիի «Ֆիրդուսի» խորագրով ընդարձակ չափածո ու դրա հայերեն թարգմանությունը և այլ նյութեր: Թերթը տպագրել է նաև Բեռլինի համալսարանի պրոֆեսոր, Բեռլինի արևելյան լեզուների ճեմարանի տնօրեն, դոկտոր Հանս Հայնրիխ Շեդերի (Prof. Dr. Hans Heinrich Schaeder) կյանքն ու գործը ներկայացնող համառոտ ակնարկը, ինչպես նաև դոկ. Շեդերի «Ֆիրդուսին և իր Շահնամեն» հոդվածը:

Բացառիկ համարի էջերում տեղ են գտել Ֆիրդուսուն առնչվող, ինչպես նաև Պարսկաստանի պատմությունը, արվեստն ու մշակույթը ներկայացնող բազմաթիվ լուսանկարներ, «Շահնամեի» տարբեր հատվածների հայերեն թարգմանություններ և այլ նյութեր:

Տպագրված է նաև հայ նշանավոր նկարիչ Հովհաննես Շավարշի (1908-1980) ստեղծած «Ֆիրդոսի» դիմանկարը:

Կարելի է ասել, որ իր բացառիկ համարով, Ֆիրդուսու և պարսիկ ժողովրդի հանդեպ ունեցած այդ բացառիկ վերաբերմունքով «Յուսաբեր» թերթի խմբագրությունը դրսևորել, ամփոփել և ամբողջացրել է հայկական սփյուռքի, արտերկրի ողջ հայության սերն ու համակրանքը և ամենախորին հարգանքը պարսիկ մեծ բանաստեղծի և պարսիկ ժողովրդի հանդեպ:

Ի դեպ, Սփյուռքի տասնյակ այլ թերթեր և պարբերականներ նույնպես անդրադարձել են Ֆիրդուսու հազարամյակին: Նշենք դրանցից մի քանիսը՝ «Ազատ խոսք» (Բուլղարիա, Սոֆիա, 1934 թ., 17 և 19 նոյեմբերի), «Արմենիա» (Արգենտինա, Բուենոս Այրես, 1934 թ., 1 դեկտեմբերի), «Ալիք» (Իրան, Թեհրան, 1935 թ., 15 դեկտեմբերի) և այլն:

1934 թ.՝ Ֆիրդուսիի հազարամյակի տարում, բանաստեղծ Սողոմոն Տարոնցին (1905-1971) հրատարակում է բանաստեղծությունների, բալլադների, լեգենդների և թարգմանությունների իր «Դարերի լեգենդը» ժողովածուն: Նա գրքի մի բաժինը խորագրում է «Վարպետների հետ» և այնտեղ ընդգրկում է Ֆիրդուսի պոեմի իր թարգմանությունը, ինչպես նաև վեց ընդարձակ հատված «Շահնամեից»: Ահա այդ հատվածները.

1. Ծաղր Սուլթան Մահմուդի մասին (1934 թ.)
2. Ռոստամի Ռախշ ձին (1934 թ.)
3. Սոհրաբի Սամանդ ձին (1934 թ.)
4. Ռոստամի և Սոհրաբի առաջին մենամարտը (1933 թ.)
5. Ռոստամի և Սոհրաբի երկրորդ մենամարտը (1934 թ.)
6. Ռոստամի և Սոհրաբի երրորդ մենամարտը (1934 թ.):

Շուրջ երեք տասնամյակ անց Սողոմոն Տարոնցին նորից է դիմում «Շահնամե»-ի թարգմանությանը: Նա կազմում և հրատարակում է իր թարգմանությունների երկու հատորանոց ժողովածուն՝ «Հազար ու մի սիրտ» ընդհանուր խորագրով: Առաջին հատորը լույս է տեսել 1961 թ., երկրորդ հատորը՝ 1966 թ.:

Առաջին հատորում Սողոմոն Տարոնցին հրատարակել է «Բահրամ Գուռ և Ազադե» հատվածը, ինչպես նաև հայտնի երգիծանքը՝ նոր թարգմանությամբ՝ «Պարսավանք ընդդեմ Ղազնեֆցի Սուլթան Մահմուդի»:

Երկրորդ հատորում Տարոնցին զետեղել է հետևյալ հատվածները՝ «Ռոստամի և Սոհրաբի երրորդ մենամարտը, Սոհրաբի մահը», «Սոհրաբի գինու երգը» և «Բահրամ Գուռն ու գինին»:

1935 թ. Բրյուսելում գիտնական, նշանավոր պատմաբան և նույնքան նշանավոր հայագետ ու արևելագետ Նիկողայոս Ադոնցը (1871-1942) «Շահնամեի» հազարամյակի տոնակատարության առթիվ գրել է շատ ուշագրավ մի հոդված՝ «Շահնամեի քաղաքական ավանդը» խորագրով: Հոդվածը տպագրվել է «Յուսաբեր» քաղաքական, հասարակական և գրական օրաթերթերում (Կահիրե, 1935 թ., հուլիսի 6, № 81): Այն հրատարակվել է նաև Ն. Ադոնցի «Երկեր»-ի վեցհատորյակի երկրորդ հատորում (Երևան, 2006 թ.):

Ն. Ադոնցը բացառիկ դեր և նշանակություն է վերագրել մեծ բանաստեղծ Ֆիրդուսուն և իր «Շահնամե» երկին՝ գրելով. «Իր ամբողջության մեջ Շահնամեն կրում է Իրանի փառքը, հոշոտված, բայց հարության շունչը պահած»¹⁷: Ադոնցն իր

---

¹⁷ Նիկողայոս Ադոնց, Երկեր, վեց հատորով, հատոր Բ, Երևան, 2006, էջ 490:

հողվածում քննական-վերլուծական հայացքով ներկայացնում է Իրանի մինչմահմեդական ժամանակն ու պատմությունը և նրա մեծ դերը «քաղաքակիրթ Արևելք»-ի կյանքի մեջ. «Իրանի պատմական երախտիքն է, որի հետ ժառանգելով Միջագետքի մեծ քաղաքակրթությունը ոչ միայն պահեց և ուռճացրեց իր ստացածը, այլև դարեր շարունակ պաշտպանեց իր և Առաջավոր Ասիայի խաղաղ աշխարհաշինությունը հեռավոր Արևելքից պարբերաբար խուժող վայրի ցեղերի ավերածությունների դեմ: Ինչ արժանիք ունենան արաբները, անպայման պատասխանատու են, որ տապալելով պարսից պետությունը, չկարողացան փոխարինել նրա պահապանի դերը և փրկել քաղաքակիրթ Արևելքը թուրանական Արևելքի վայրենությունից»¹⁸:

Ն. Ադոնցն ընդգծում է, որ «Ֆիրդոսին գիտի Իրանի այս դերը»¹⁹:

Վերլուծելով «Շահնամեում» արտացոլված ժամանակը և պարսկական պետության կատարած կարևոր դերը՝ Ադոնցը «Շահնամեի» հարուստ գանձարանից առանձնացնում է երկու կարևորագույն հանգամանք. «Շատանանք երկու հիշյալ թանկագին մարգարիտով՝ սեր, արևմտյան քաղաքականություն և հարգանք ազգային սկզբունքի»:

«Երկու պարզ ճշմարտություն, որին Արևելքը վաղուց ծարավի է, և որը մեծ բանաստեղծը թողել է սրբազան ավանդույն Արևելքին, որպես անհրաժեշտ պայման առաջադիմության և ճշմարիտ երախտիք ազգերի հավաք և համերաշխ գործակցության: Այս և միայն այս բավական է, որ արևելյան ժողովուրդները, որ ապրել են Առաջավոր Ասիայի երկնքի տակ,

---

¹⁸ Նույն տեղը, էջ 491:

¹⁹ Նույն տեղը, էջ 493:

երջանիկ, թե քախտագուրկ, գլուխ խոնարհեն պաշտամունքով հազարամյա դամբարանի առաջ, լի հավատով, որ Իրանը և հարևան երկրները պիտի հիմնեն իրենց վերածնունդը այդ սկզբունքների վրա»:

Ամփոփելով կարող ենք ասել, որ Ադոնցը Ֆիրդուսու տունը համարում է «քաղաքակրթության հայտնություն» և արդարացիորեն ընդգծում է, որ այն մոտ և հարազատ է հայերի սրտին:

Ի դեպ, երբ 1934 թ. Խորհրդային Հայաստանում մեծ շուքով և հանդիսավորությամբ նշվում էր պարսիկ մեծ բանաստեղծ Ֆիրդուսու ծննդյան հազարամյակը, Միյուռքի մտավորականությունը ևս համերաշխությամբ հետևում է այդ գործընթացներին: Հայ ազգային մեծ բանաստեղծ Ավետիք Իսահակյանը, որն այդ տարիներին ապրում էր Փարիզում, ուշի-ուշով հետևել է Հայաստանում Ֆիրդուսու «Շահնամե»-ի հազարամյակին նվիրված հանդեսներին և միջոցառումներին: 1934 թ. վերջին Ավետիք Իսահակյանը գրում է «Ֆիրդուսի» խորագրով խորապես իմաստալից և շատ սրտառուչ խոսքի ձևակերպումներով չափազանց կարևոր մի հոդված: Այն տպագրվել է Հայ օգնության կոմիտեի («ՀՕԿ») ամսագրում 1935 թ. հունվարին (№ 1): Հայ բանաստեղծը տեսնում է «Շահնամե»-ի խորքը, խորատես հայացքով թափանցում անմահ երկի տողերից այն կողմ, նրա դյուցազներգությունը մի ծովածավալ համայնապատկեր է ներկայացնում մի մեծ ժողովրդի բազմադարյան գոյության: «Այնտեղ հանդես են գալիս Իրանի հավիտենական ոգորումները Թուրք-Թուրանի դեմ, հսկայատիպ դյուցազունների բախումները և հաղթանակները, ժողովրդի կենցաղն ու աշխարհաշեն արարքները, սովորույթները, մշակույթը, արքայական պալատների ճոխությունն ու պերճանքը,

ռամիկն ու գեղջուկը, ագատանին ու ոստանիկը՝ իրենց սերերով, զգացումներով, վշտերով, տենչերով, զրադաշտական կրոնի սկզբունքները, ծեսերը, պաշտամունքները:

Վիպական չափի և վիպական շնչի տակ այս վեհափառ գիրքը մի խիզախ, նմանը չունեցող համադրույթ է ներկայացնում գրական բոլոր սեռերի՝ հովվերգություն, քնարերգություն, ողբերգական տեսարաններ, իմաստասիրություն, մարդկային ճակատագրի, պետության, ապագա լավագույն հասարակարգի մասին:

Անագործայն, արյունահեղ գուպարների սուսկալի պատկերների մեջ միշտ ներկա է Զրադաշտի ոգին, միշտ բաբախում է արիական մարդու սիրտը՝ սիրող և կարեկցող, խանդավառ՝ գեղեցկով, վսեմով, ճշմարտով»:

1935 թ. բանաստեղծ, գրող, թարգմանիչ և դերասան Արման Կոթիկյանը՝ մեծատաղանդ մի անհատականություն, Փարիզում հրատարակում է «Ֆերդոուսի Թուսի եւ իր «Շահնամեն» (իր հազարամեակին առթիվ)» ուշագրավ և արժեքավոր աշխատությունը²⁰: Գիրքը բաղկացած է հեղինակի նախաբանից և երեք մասից, երեք գլխից: Հեղինակը գրքի գլուխները, ըստ իրենց բովանդակած նյութի, վերնագրել է այսպես. ա) «Պարսկաստանը և իր մշակույթը», բ) «Ֆիրդուսի և իր կյանքը», գ) «Շահնամեն»-ն և իր աղբյուրները»: Ուսումնասիրությունից գատ, Արման Կոթիկյանը գրքում գետեղել է «Շահնամենի» երկու հատվածի իր թարգմանությունը՝ «Երգիծանք ուղղված Մահմուդ Շահի» և «Զամշիդ»:

---

²⁰ Արման Կոթիկյան, «Ֆերդոուսի Թուսի եւ իր Շահնամեն (իր հազարամեակին առթիվ)», Փարիզ, 1935:

խորքային է և պատմական: Նա «Շահնամեի» արժեքն ու նշանակությունը տեսնում է պարսիկ ժողովրդի էության և ճակատագրի համապատկերում: Այս մոտեցումով էլ Ավետիք Իսահակյանը անում է «Շահնամեի» ամենախորքային արժևորումը և տալիս ամենաբարձր գնահատանքը.

«Շահ-Նամեն ազգային անհատականության անկաշկանդ զարգացման եւ քաղաքական անկախության հոյակապ ներբողն է. «Շահ-Նամեն փրկել է Իրանը թուրքանալուց եւ արաբանալուց: Նա տարել է նրան վերածնունդից վերածնունդ, եւ այսօրւայ իրանեան սկսող վերածնունդը Պարսիկը պարտական է իր ճակատագիրը գրողին, իր հրամանատարին, մեծ եւ անմահ Ֆիրդուսիին:

Սակայն Իրանի համար Շահ-նամեն գրականութիւնից վեր մի ուրիշ բան է-մի յաւերժատեւ զօրութիւն է նա, մշտապէս ներկայ նրա կեանքում, մշտարժարժ հուր նրա հոգում, որը մնում է հերոսական արարքների մշտագործօն ազդակ նրա ապագայի համար, որի առաջ շողշողում է իբրեւ իդէալ Սասանեան փառապանձ Իրանը:

Շահ-Նամեն ճակատագիրն է մի ամբողջ ժողովրդի»:

Մեր համեստ կարծիքով, Իրանի ժողովրդին, իրանական մշակույթին, Իրանի մեծ բանաստեղծ Ֆիրդուսիին ու իր անմահ «Շահնամե»-ին հայ մեծ բանաստեղծ Ավետիք Իսահակյանի տված արժևորումն ու բնութագրումը երբևիցե տրված ամենաբարձր խորքային գնահատականն է:

Ամփոփելով կարող ենք ասել, որ Արման Կոթիկյանի և Ավետիք Իսահակյանի բնութագրումներն ու արժևորումները հիմնավոր են, նշանակալից և խարսխված են մեծ իմացության վրա:

1936 թ. Վիեննայում հրատարակվում է պատմաբան, բանասեր, գրող և հասարակական գործիչ Առաքել Սարուխանի (1863-1949) «Ֆիրդուսի և Մովսես Խորենացին» աշխատությունը: Նույն գրքում տպագրված է հեղինակի ֆրանսերեն մեկ այլ աշխատությունը, որը վերաբերում է վրաց գրականության մեջ իրանական ազդեցություններին:

Առաքել Սարուխանը 1920-ական թթ. ապրել է նախ Հոլանդիայում, ապա հաստատվել է Բելգիայում (Բրյուսել): Հեղինակ է բազմաթիվ և բազմապիսի աշխատությունների: Ա. Սարուխանի աշխատությունը հետաքրքրական կառուցվածք ունի: Իր բնույթով այն թեպետ մատենագիտական ուսումնասիրություն է, բայց նյութը տրվում է պատմաքննական և բանասիրական վերլուծումներով ու պարզաբանումներով, հարցերի գիտական քննությամբ: Հեղինակը առանձնակի ուշադրություն է դարձրել հայ-իրանական անցյալի դրվագներին և Խորենացու «Պատմության» ստեղծման պարագաներին, ինչպես նաև Խորենացու «Պատմության» և «Շահնամեի» մեջ առկա հայ-իրանական վիպական գրույցներին:

Աշխատությունն ունի հավելված, որտեղ հեղինակը մանրամասն նկարագրում է Փարիզի Ազգային գրադարանում Ֆիրդուսու հազարամյակին նվիրված հարուստ ու ճոխ ցուցահանդեսում ներկայացված նյութերը:

1942 թ. Երևանի պետական համալսարանի հրատարակությամբ լույս է տեսնում մեծավաստակ լեզվաբան Հրաչյա Աճառյանի (1876-1953 թթ.) «Ֆիրդուսի» աշխատությունը՝ «Օտար աղբյուրները Հայաստանի մասին» մատենաշարով (№ 4, պարսկական աղբյուրներ): Այն մեծ գիտնականին վայել, խորապես գիտական ուսումնասիրություն է: Աճառյանը բե-

րում է բնագրի պահլավերեն տողերը՝ դիմացը դնելով դրանց թարգմանությունը: Այնուհետև շատ մանրամասն ու հանգամանակից ծանոթագրություններում քննության է առնում բերված տողերը, անում է բազմաթիվ ճշտումներ ու պարզաբանումներ և, որ կարևորն է, անվերապահորեն չի ընդունում «Շահնամեի» որոշ բնութագրումներ, այլ ենթարկում է գիտական քննության՝ մատնանշելով թերություններն ու վրիպումները:

1951 թ. գրող և թարգմանիչ Միհրդատ Թիրյաքյանը (1885-1979), որ որդին է թարգմանիչ Հարություն Թիրյաքյանի, Նյու Յորքում լույս է ընծայում «Շահնամե Ֆիրդուսու. Հատուածներ» գիրքը (158 էջ), որի տիտղոսաթերթին արձանագրված է՝ «Պահլավերեն բնագրից թարգմանեց Միհրդատ Թիրյաքյանը»: Թարգմանիչը գիրքը ձոնել է իր հոր՝ Հարություն Թիրյաքյանի հիշատակին:

Գիրքը բացվում է Ֆիրդուսուց առնված վեց տողով, որ կարելի է համարել պարսից մեծ բանաստեղծի ինքնաբնութագրում-ինքնագնահատականը: Դրան հաջորդում է թարգմանչի ծավալուն «Յառաջաբան»-ը (էջ 9-49), ուր նա ոչ միայն ներկայացնում է իր թարգմանական աշխատանքի սկզբունքները, այլև տալիս է Ֆիրդուսու կյանքի պատմությունը և «Շահնամեի» իր քննությունն ու գնահատականը: Մ. Թիրյաքյանի «Յառաջաբանը» գրված է 1947 թ.: Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ թարգմանությունը կատարված է եղել մինչև հրատարակությունը:

Թարգմանությունը չափածո է, հատվածները առնված են «Շահնամեի» տարբեր դաստաններից: Գրքի վերջում տրված է «Ցանկ թարգմանութեանս մեջ երեւցած սակաւ գործածական

բառերու»: Գիրքը լաթակազմ է, տպագրությունը՝ բարձր, որպես ներդիր դրված է Ֆիրդուսու դամբարանի լուսանկարը (Թուս, Խորասան):

1950-ական թվականների երկրորդ կեսին խորհրդային երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքում ու գրական-մշակութային մթնոլորտում նշանակալի փոփոխություններ տեղի ունեցան, որոնք հնարավորություն ընձեռեցին այլ ժողովուրդների գրականությունն ու մշակույթը ուսումնասիրել առավել ծավալուն ու ազատորեն: Հայաստանում նույնպես թարգմանչական գործը ընդարձակում է իր սահմանները:

Տասնամյակի վերջերին Հայաստանում առանձնապես մեծանում է մասնագիտական ու թարգմանչական ճանաչողության ձգտումը պարսկական գրականության և մշակույթի հանդեպ:

Այսպես, 1957 թ. լույս է տեսնում Հաֆեզի «Լիրիկա» խորագրով ժողովածուն (Երևան, Հայպետհրատ, 115 էջ), 1958 թ.՝ Սաադիի «Գուլեստանը» (Երևան, Հայպետհրատ, 216 էջ), 1959 թ.՝ Օմար Խայամի «Քառյակներ» ժողովածուն (Երևան, Հայպետհրատ, 242 էջ) և այլ գրքեր:

Անհրաժեշտություն է դառնում մանավանդ գիտականորեն ուսումնասիրել հայ-իրանական գրական առնչությունները: Եվ ահա, 1963 թ. ՀԽՍՀ ԳԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտը հրատարակում է հայագետ և իրանագետ Բաբկեն Չուքասզյանի (1923-1997) «Հայ-իրանական գրական առնչությունները (V-XVIII դդ.)» ընդգրկուն գիտական ուսումնասիրությունը (242 էջ): Հեղինակն իր աշխատանքը ենթախորագրել է «Հետախուզումներ»: Եվ իրոք, Բ. Չուքասզյանն իր առջև դրված խնդիրը վճռելիս կատարել է

բանասիրական ու պատմագիտական խորը հետախուզական աշխատանքներ:

«Հայ-իրանական գրական առնչությունները (V-XVIII դդ..)» ընդհանուր նկարագրական, բայց բովանդակալից ակնարկից հետո հեղինակն ըստ ամենայնի ներկայացնում է մի շարք կարևոր խնդիրներ՝ ա) Բյուրասպի Աժդահակի առասպելն ըստ Մովսես Խորենացու, բ) իրանական վիպական գրույցների արձագանքները Գրիգոր Մագիստրոսի «Թղթերում», գ) Ֆրիկը պարսկական քառյակի թարգմանիչ և դ) «Գրիգոր Աղթամարցու» տաղերի պարսկական հատվածների վերծանումը:

Պարսկական գրականության հետ հայ գրական կապերի շուրջ խոսելիս հետազոտողի ելակետը պարսից մեծ բանաստեղծ Ֆիրդուսին է և նրա հանճարեղ պոեմը: Ըստ հետազոտողի, և նա միանգամայն իրավացի է՝ Ֆիրդուսին ոչ միայն կանխորոշել է պարսից գրականության հետագա ընթացքն ու զարգացումը, այլև բարերար ազդեցություն է ունեցել այլ ժողովուրդների, անշուշտ նաև հայ գրականության վրա:

1950-ական թվականների վերջերից պարսկական պոեզիայի թարգմանությամբ է զբաղվում արձակագիր և թարգմանիչ Սերգեյ Ումառյանը (1920-1994): Նա թարգմանել է Հաֆեզի, Ռուդարփի, Աբդուռահման Ջամիի, Խաղանիի բանաստեղծություններն ու քառյակները:

Նրա թարգմանությամբ 1962 թ. առանձին գրքով լույս է տեսել Ֆիրդուսու «Միավուշ. Շահնամեից» (192 էջ), 1964 թ.՝ «Զալ և Ռուդարփե» (192 էջ), 1967 թ.՝ «Ռուստամ և Սոհրաբ» (180 էջ) երկերը: Ս. Ումառյանն իր թարգմանությունները կատարել է 1975 թ.: Նա վերը թվարկված իր թարգմանությունները վերանայել է և միավորել մեկ ժողովածուի մեջ ու հրատարակել

«Ֆիրդուսի. «Շահնամե»» խորագրով: Ցավոք, այդ գրքերի վրա գրված չէ, թե ինչ լեզվից է թարգմանել. բնագրի՞ց, թե՞ միջնորդ լեզվից: Այնուամենայնիվ, մեր ժողովուրդը սիրով ընդունել է այդ գրքերը: Դրանք ժամանակին տպագրվել են մեծ տպաքանակով և արագորեն սպառվել: «Ռոստամ և Սոհրաբ»-ը, օրինակ, տպագրվել է 25000 տպաքանակով, իսկ վերջինը՝ «Շահնամեն»՝ 10000 տպաքանակով:

1967 թ. Երևանում լույս է տեսնում գրականագետ Ավետիս Շահուվարյանի «Շահնամեն և հայկական աղբյուրները» աշխատությունը (188 էջ): Ուսումնասիրությունն ունի «Ներածություն», որից հետո հեղինակը ներկայացնում է Ֆիրդուսու կյանքը և այնուհետև՝ «Շահնամեն»: Աշխատության ուշագրավ մաս են կազմում «Հայոց մասին Ֆիրդուսու տեղեկությունները հայկական աղբյուրների բաղդատությամբ», «Իրանի էպիկական և առասպելական գրույցները նախաֆիրդուսյան շրջանի հայ մատենագրության մեջ և «Շահնամեում» բաժինները: Այնուհետև հետազոտողը քննարկում է «Շահնամեի» կապը հայ ժողովրդական «Մասնա ծոեր» էպոսի հետ, դիտարկում «Ռոստամ-Չալ» վեպի հայկական պատումները և «Շահնամեն» խնդիրները: Աշխատության հեղինակը վերջում ներկայացնում է ««Շահնամեն» և հետագա հայ գրականությունը» համառոտ տեսությունը:

Հայ-իրանական առնչությունների, մշակութային ավելի բարձր կապերի և հարաբերությունների նոր փուլը սկսվում է Հայաստանի անկախության հաստատումից հետո: Դրան մեծապես նպաստում են երկու պետությունների միջև դիվանագիտական բարձր հարաբերությունները և մեր երկու երկրների միջև ստեղծված բարիդրացիական ջերմ կապերը, որտեղ ամուր նախահիմք են ծառայում նաև գրականության և մշա-

կույթի հանդեպ հայ և պարսիկ ժողովուրդների ունեցած դարավոր ավանդույթները:

Անկախության հաստատումից հետո մեր գրական մամուլի էջերում տպագրվում են պարսկական ժամանակակից գրականության նմուշների մեծաթիվ թարգմանություններ, թարգմանաբար առանձին գրքերով լույս են տեսնում պարսիկ գրողների և բանաստեղծների երկերը, վերահրատարակվում են նախկին հրատարակությունները, հիմնականում՝ դասական հեղինակների ճանաչում և արժևորում ստացած թարգմանությունները: Այդպես, օրինակ, 2009 թ. վերահրատարակվում է Սաադու «Գուլեստանը»:

Եվ, անշուշտ, վերահրատարակվում է նաև Ֆիրդուսին: 2009 թ. վերատպվում է «Ռուստամ և Սոհրաբ»-ը, իսկ 2012 թ.՝ ամբողջական «Շահնամեն» («Անտարես» հրատ., 544 էջ): Հայ-իրանական գրական առնչությունների նոր փուլն, իհարկե, գլխավորում է Ֆիրդուսին, որը բնական ու խորհրդանշական երևույթ է այն առումով, որ նրա գործերում խտացված է այն լավագույնը, որ կերտել է պարսից միտքն ու հոգին:

Հայ բանասիրական-մշակութաբանական միտքն այսօր էլ ակտիվորեն շարունակում է իր ուսումնասիրական-ճանաչողական գործունեությունը պարսից մեծ բանաստեղծ Ֆիրդուսու և իր «Շահնամեի» հանդեպ: Ասվածի լավագույն վկայությունն է վերջերս լույս տեսած «Ռուստամ Զալ, հայ-իրանական դյուցազնավեպը» մեծադիր ժողովածուն (Երևան, 2021 թ., 370 էջ): Գիրքը հրատարակել է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտը:

«Ռուստամ Զալ, հայ-իրանական դյուցազնավեպը» ժողովածուի մեջ ընդգրկված է քսանհինգ պատում: Վերջին ութ պատումը գրի է առել նշանավոր բանասեր և ազգագրագետ, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Սարգիս Հարությունյանի (1928-

2019 թթ.) դեկավարած ազգագրական արշավախումբը, ուստի և պատահական չէ, որ ժողովածուն նվիրված է նշանավոր գիտնականի հիշատակին:

Ժողովածուն ունի երկու առաջաբան՝ «Ռուստամ Զալ, հայ-իրանական դյուցազնավեպը» (հեղինակ՝ Բանասիրական գիտությունների թեկնածու Հայկ Համբարձումյան) և «Ժողովածուի նյութերի գիտական տառադարձության առանձնահատկությունները» (հեղինակ՝ Բանասիրական գիտությունների դոկտոր Հայկանուշ Մեսրոպյան):

Ժողովածուն ունի նաև տեղեկատվական նյութերի կարևոր հավելված՝ «Պատումներում հանդիպող անձնանունների և կերպարների ցանկ», «Տեղանուններ և էպիկական վայրերի անուններ» և «Բառարան»:

Ժողովածուն, իհարկե, զգալի ներդրում է հայ-իրանական մշակութային հնագույն կապերի և առնչությունների ուսումնասիրության և ճանաչողության գործում, ինչպես նաև վկայությունն է մեր ժողովրդի մշակութային գիտակցության մեջ Ֆիրդուսու «Շահնամեի» արժանապատիվ վերաբերմունքի:

Բացի բուն «Շահնամեի» թարգմանություններից, հայ իրականության մեջ ուշ խորհրդային և անկախության շրջանում շարունակվում է պարսից պոեզիայի թարգմանությունը, և այս ոլորտում հիշատակության արժանի են հատկապես պրոֆ. Արմանուշ Կոզմոյանի տողացի թարգմանությամբ «Մարգարտաշարը» և այլ գործեր, որոնցում ընդգրկված են պարսից դասական հեղինակների պոեզիայից ծաղկաքաղ արված նմուշներ²²:

---

²² Տե՛ս **Կոզմոյան Ա.**, «Մարգարտաշար», Երևան, 1990; **Խույնի՝** «Ռուդափ», Երևան, 1995; **Խույնի՝** «Պարսից պոեզիայի ընտրանի», Երևան, 2004:

Վավերական իրողություն է, որ իրանական էպոսը մեզանում հայտնի է եղել շատ հին ժամանակներից: Այն վաղուց ներկա է եղել մեր ժողովրդի մշակութային գիտակցության և հիշողության մեջ, իր արտացոլումն է գտել մեր ժողովրդական բանահյուսության մեջ և առաջին հերթին «Սասնա ծռեր» հերոսական էպոսում և ժողովրդական հեքիաթներում, որին մեծապես նպաստել է Ֆիրդուսու «Շահնամեի» իմացությունը:

Ժողովուրդը բանավոր պատմել է իրանական էպոսի իր ընկալումները և տարբեր պատումներով փոխանցել սերունդներին: Այդ պատումների գրառումը սկսվել է 1880-ական թթ. և շարունակվել մինչև 1974 թ.: Գրառումները արել են մեր նշանավոր ազգագրագետները և մեծանուն գիտնականները՝ Գարեգին Սրվանձտյանցը, Գրիգոր Խալաթյանցը, Գարեգին Հովսեփյանը, Երվանդ Լալայանը և այլ հայտնի անձինք: Դրանց մի մասը տպագրվել է ժամանակի մամուլի էջերում, մյուս մասը, ցավոք, մնացել է անտիպ:

Հենվելով մեր կողմից նշված վերոհիշյալ փաստերի վրա՝ վստահորեն կարելի է ասել, որ ապագայում ևս մեր ժողովրդի բնականոն կյանքի ընթացքում հայ-իրանական գրական և մշակութային կապերն ու առնչությունները նոր, ավելի համակողմանի ու հարուստ ընթացք և զարգացումներ են ունենալու:

Ինչպես վերևում ներկայացրինք, «Շահնամե»-ի հազարամյակը Հայաստանում նշվել է մեծ շուքով, գրական և գիտական բացառիկ վերաբերմունքով: Իրանական գրականության և մասնավորապես «Շահնամեի» հանդեպ հայության հետաքրքրությունը շարունակվում է նաև հետագա տասնամյակներում:

Անկախության հասած Հայաստանում առանձնապես մեծանում է հետաքրքրությունը իրանական մշակույթի և մաս-

նավորապես «Շահնամե»-ի հանդեպ: Դրա հիմնական պատճառը, նախ՝ հարևան մեծ ժողովրդի անգնահատելի բարեկամության գիտակցումն է և ապա՝ պարսկական-իրանական մշակույթի նոր ու ամբողջական ճանաչողության անհրաժեշտությունը:

سخنی چند درباره ایران و ارمنستان

ایران و ارمنستان پیوندهایی دیرینه با یکدیگر داشته اند. این پیوندها که هنوز نیز خوشبختانه پایدار مانده است. در درازنای تاریخ، بیش سرشت و ساختاری فرهنگی داشته است و ارج و ارز آن نیز در همین ساختار و سرشت گرامی و گرانمایه است. این پیوندها آنچنان درهم تنیده و استوار و دیرباز بوده است که به پاس آنها، ارمنستان یکی از کانون های مایه ور و شکوفان شده فرهنگ درخشان و نازشخیز و گراسنگ ایران است.

ارمنستان از دید جغرافیای فرمانورانه، از ایران جداست. لیک من برآنم و می توانم گفتم: بی گمانم که این کشور دلپذیر هژیر، از دید فرهنگ، کشوری است ایرانی و در جغرافیای فرهنگی ایران که پهنه ای بس فراخ و دورمرز را در بر می گیرد، جایگاه و پایگاهی ویژه و ستایش انگیز دارد، حتا، بی هیچ پرده و پروا، می توانم برآن بود و گفتم که « در پاره ای از زمینه های فرهنگی و تاریخی ارمنستان، ایرانی تر مانده است و در آن هنوز پس از گذشت سده ها، نشانه هایی نیک ناب و نغز از ایران تاسه خیز (نوستالژیگ) کهن را می توانیم یافت که در ایران کنونی یافته نمی توانند شد. نمونه های واژه هایی از زبان های پارسی میانه و پهلوی که در پارسی نو فرونهاد شده اند،

لیک در زبان و فرهنگ ارمنی، هنوز کاربرد دارند و گاه نیز در شمار واژه های پایه اند.

از همین رو است که من ارمنستان را سرزمینی ایرانی می دانم و یکی از بنیادین ترین و نژاده ترین سرزمین ها، در جغرافیای فرهنگی ایران بوده است. بر همین پایه است که من، چونان کسی که ایران را دانشورانه می شناسد و از شکوه و شگرفی فرهنگی و مَنشی و تاریخی آن، به شگفت آمده است و بدان دل سپرده است، ارمنستان را بسیار گرامی می دارم و آن را آیینی ای زدوده و رخشان می دانم که چهره ایران بهینه ی باستان را، آشکارا، در آن می توان دید.

یکی از شورآفرین شادی های من و یکی از خرم ترین خشنودی هایم این است که ارمنیان نیز از این پیوند دلپسند ارجمند آگاهند و آن را گرامی می دارند. برترین و گوهرین ترین نشانه و نمود این گرامیداشت، آن است که فرهیختگان و دانشوران ارمنی، در شماری ستودنی، به پژوهش و کندوکاو در این پیوند و همبستگی پرداخته اند و به نوشتن دفترهایی ارزنده و برازنده، در این زمینه دست یافته اند و سالیانی چند از زندگانشان را بدین کار باریک و دشوار، ویژه داشته اند و نهال هایی از آگاهی و دانایی را، در آغاز، کاشته اند که اندک اندک به درختانی تناور و گشن بیخ و بسیار شاخ، دیگرگونی یافته اند.

یکی از این پژوهندگان دانشور، استاد ایراندوست فرخ نماد، گورگن ملکیان است که یزدان دادار او را زندگانی دیرباز و بخت دمساز بدهد! این دانشی مرد کارنامه ای پرمایه در ایران شناسی دارد و یکی از واپسین پژوهش های او جستاری است با بهر و باری بسیار به نام « فردوسی به زبان ارمنی ». او، در این جستار، با پژوهشی پردامنه و فراخ، تاریخچه ای از بخشی بنیادین و ناگزیر از ایرانشناسی را که بررسی های ژرفکاوانه در شناخت شاهنامه و فردوسی است، در پیکره ی کم دامنه و تنگ جستار، درگنجانیده است و فراپیش ایراندوستان نهاده است و دری فراپیش آنان، به قلمروی که ارمنیان در شاهنامه شناسی درگسترده اند، گشاده است.

از درگاه دوست، برای استاد ملکیان و دیگر استادان ارمنی و همه ی ارمنیان که از دید من، ایرانیانی اند در سرزمینی دیگر، بهروزی و کامگاری پایدار خواستارم.

ایدون باد!

میرجلال الدین کزازی

6/14/1401

گفتاری درباره‌ی فردوسی و «شاهنامه» در فرهنگ و ادبیات ارمنی

بررسی و کنکاش گورگن ملیکیان پیرامون یکی از متفکران بزرگ ادبی جهان فردوسی وبخصوص ترجمه و ارزش یابی سروده «شاهنامه» به زبان ارمنی است. در عین حال که او به ارزش گذاری این شاهکار ادبی فردوسی می پردازد ، به اهمیت ان نه تنها در بین فرهنگ ایرانیان بلکه در بین فرهنگ جهانیان نیز اشاره دارد. گ.ملیکیان کاملا ریزبینانه به کلیه ترجمه های شاهنامه به زبان ارمنی می پردازد و واقع بینانه اعلام می کند که «... ارامنه از دیرباز با سروده های کهن ایرانیان بخوبی آشنایی کامل داشته اند»، که درآن میان باید به منابع نوشتاری «شاهنامه» اشاره کرد. ملیکیان در تحقیقات خود به اهمیت کارهای دهها محقق و دانشمند ارمنی در باره ی سروده های این شرقی بزرگ و اهمیت نقش اساسی آنان که در رشد و پیشرفت تفکر و فرهنگ ارامنه داشته اند می پردازد. دانسته های او در مورد این محققین نه تنها می تواند منبع موثق علمی باشد، بلکه می تواند برای محققین فردوسی پژوه راهکاری علمی و موثر واقع شود.

این اثر ملیکیان تنها یک مستند نویسی علمی نیست، بلکه ارزش گذاری آثار فردوسی شناسی در دراز مدت بین ارامنه و در پی آن، تعامل فرهنگی- ادبی و روحی- ملی که در بین ارامنه و ایرانیان و بطور کلی بخشی از مردم پیشرفته شرقی وجود دارد، اشاره دارد. همانگونه که هوهانس تومانیان بگونه ای کم نظیر با نوشته ی « اما روحا شرق وطن من است » انرا بیان

کرده است. همین واقعیت صمیمی بودن و نزدیکی روحی- معنوی ملی و انسانی است که روشنفکران و ادیبان ارمنی را بسوی زندگی و آفرینشهای فردوسی که ارزش مردمی و جهانی دارد هدایت می کند.

ملیکیان با کاوشهای ریزبینانه به این نتیجه رسیده است که «... اولین بار رافی، بزرگترین نویسنده رومانیک ارمنی است که نسبت به شخصیت و نوشته های فردوسی ابراز علاقه زیادی کرده است.»، و این علاقه پایه و اساس شروع کارهای دیگر محققین گشته است.

یکی از جنبه های کارهای با ارزش ملیکیان اینست که، اوبه تحقیقات تاریخی در مورد آن افراد و مکان هایی پرداخته که به نوعی در بررسی زندگی و آثار فردوسی، و روند چاپ آنها دخیل بوده اند.

در این کتاب ملیکیان به توصیف شهر تاریخی شوشی پرداخته و بطور اخص به محیط فرهنگی و ادبی آن که این شهر را به یکی از مراکز روحانی و روشنفکری ارمنه تبدیل کرده است، تاکید دارد. قابل ذکر است که شهر شوشی به خودی خود هدف و خارج از موضوع بررسی نیست، زیرا نویسنده کتاب به تعمیم آن فکر اساسی می پردازد که مترجمین و ناشران شهر شوشی، «توجه جداگانه ای، خصوصا نسبت به ادبیات فارسی داشته اند» و به چاپ «رستم و سهراب» و بخشهای گوناگونی از شاهنامه، مثل «ضحاک بیور اسب اژدهاهاک» که مترجم ان س.گیولزادیان است پرداخته اند، که خود تاثیر عمیقی در جهت گیریهای فرهنگی، خصوصا میهن پرستی داشته است.

شاهنامه فردوسی در میان آرامنه از آن نظر نیز مهم و نادر است، که خود بخود در واقعیت زندگی آرامنه بصورت موضوع داستانسرایبی گفتاری شاهنامه گونه، نمود یافته است. در بین طبقات مختلف مردم، نه تنها قسمتهایی از شاهنامه سروده یا تعریف شده اند، بلکه بصورت خلاصه شده و با گویش های محلی توسط نقالان ارمنی ارایه شده است، خصوصا دلآوریهای قهرمانان مورد تاکید قرار گرفته و کار بجایی رسیده که روایتهای مختلف این حماسه در طول زمان بگونه ای شاهنامه وار و ارمنی گونه ارایه شده و حتی بطور جداگانه ای بصورت کتاب چاپ شده اند، که این بوضوح نشان دهنده عشق و علاقه مردمی نسبت به فردوسی بوده است. ملیکیان در این باره نیز اطلاعات دقیقی ارایه می کند و به تک تک اسامی نقالان و گردآورندگان این حماسه اشاره و همیشه تاکید دارد که این تنها یک موضوع ادبی نیست، بلکه نتیجه مبارزات ملی است که زندگی را پر محتوی و شرافتمندانه می سازد.

او جزییات جالبی از هاروتون تیراکیان، پزشک، فیلولوگ و مترجم بخشهایی از شاهنامه، که در دربار شاهی مقتخر به دریافت لقب خان گردیده، ارایه می کند. او معتقد است که تیراکیان نه تنها نقش اساسی در فردوسی شناسی و ترجمه ان به زبان ارمنی داشته، بلکه تجزیه و تحلیل، تفسیرها و پا نوشته های اوست که اهمیت خاصی یافته است.

فردوسی شاهنامه را در مدت سی سال نوشته است، کتابی که درباره ی شاهان است و «شایسته ی شاهان». ملیکیان نیز سالها بررسی کرده و تصحیحات بسیاری در مورد منابع فردوسی شناسی انجام داده که «شایسته

خوانندگان» باشد، و با این تحقیقات خود کاری بس مهم و نقش افرین در پیوند معنوی و ناگسستنی ارمنیان و ایرانیان ایفا کرده است. همانگونه که فردوسی در حین نوشتن شاهنامه، منابع کهن را مورد بررسی قرار داده است، ملیکیان نیز از روشنفکران، مورخین فرهنگی، مترجمان ادبی که در باره فردوسی، نوشته‌ها، توضیحات و ترجمه‌های مهمی، چه در گذشته دور و چه حال داشته‌اند، ارایه کرده است.

یکی از بررسیهای مهم او در دوران حکومت شوروی در مورد ابراز علاقه زیاد آنها نسبت به فردوسی بوده است، که در سال 1934م. هزارمین سالگرد او برگزار شده و منجر به چاپ کتاب «رستم و سهراب» شاهنامه فردوسی شده است. ملیکیان به درستی می‌نویسد که بانی و باعث انتشار کتاب شاهنامه در ارمنستان، یقیشه چارنتس شاعر بوده است. او نه تنها در طراحی کتاب از ماردیروس ساریان برای نقاشی نگاره‌های حماسی کتاب دعوت بعمل آورده، بلکه خود نیز ویرایش کتاب را بعهده گرفته است.

ملیکیان از این فرصت استفاده کرده و نتیجه‌گیری می‌کند که، اشتیاق چارنتس در مورد انتشار این کتاب بهیچ وجه اتفاقی نبوده، ارتباط روحی-معنوی چارنتس با فردوسی را باید در واقعیت وجودی والدینش جستجو کرد که ساکن ایران بوده‌اند. وابستگی معنوی چارنتس به سرزمین ایران در شعرهای «آفتاب ایران زمین» و «رزهای شیراز» نمود پیدا کرده است.

کتاب ملیکیان از جهتی دیگر نیز ارزشمند است. او از ده‌ها و ده‌ها روشنفکر ارمنی که در باره زندگی و شاهنامه فردوسی مطالب با ارزشی نوشته‌اند یاد

می کند ، مانند استپانوس نازاریانتس ، مسروپ تاقیادیان ، رافی ، پیلپیوس وارتانیان ، نیکوقایوس آدونس ، هوسپ (یوسف) میرزایان ، گارگین لونیان ، گارگین هوسپیان ، بابکن چوگاسزیان ، زبان شناس معروف مانوک ابقیان و دیگران. در این زمینه، بخصوص باید توصیفی کم نظیر و یگانه از آودیس ایسهاکیان را خاطر نشان ساخت که می نویسد. «شاهنامه، ایران را از ترکی شدن و عربی شدن نجات داده است». برای چنین تجزیه و تحلیلی واقعا نابغه باید بود، و برای دیدن چنین مطلبی باید، مانند ملیکیان دیدی همه جانبه داشت. بدون تردید باید اذعان داشت که او در نوشته هایش در باره مستندات فردوسی شناسی و در باره هر یک از محققین و ناشران در این زمینه، با داشتن دانش تاریخ پژوه و مسولیت پذیری همه جانبه ، این کار مهم را بعهده گرفته و با تحلیلی دقیق انرا به سرانجام رسانده است. ملیکیان اضافه می کند که همیشه و همانطور که در گذشته بوده، در آینده نیز فردوسی پژوهی مسیر رشد خود را طی خواهد کرد، زیرا که تفکرات این نابغه بزرگ با روحیات ، تفکرات ، معنویات و آرزوهای مردم ما همخوانی دارد و نبوغ ادبی فردوسی همیشه قلوب مطالعه کنندگان ما را تسخیر خواهد کرد.

بی تردید تفحصات طولانی و پیگیر گ.ملیکیان در این کتاب، حلقه ای مهم و نو از زنجیره ی فردوسی پژوهی است و باعث تحکیم هر چه بیشتر روابط روحی و فرهنگی بین دو ملت ارمنی و ایرانی خواهد شد، خصوصا اینکه عامل مهم دیگری وجود دارد و آن عظمت و شکوه آثار فردوسی است، که هوهانس تومانیان شاعر ملی ارمنه ، در زمان خود آثار فردوسی

را «شکوه و افسون شعری» دانسته، که هماهنگی و ابهت ان، لذتی
روحپروردارد.

نه تنها آفرینشهای فردوسی، بلکه تمامی ادبیات کلاسیک ایران اینچنین است
ونماینده شاخص آن حافظ، که فردوسی را دانشمند، ادیب ودانا می داند.

پروفسور آرزون آواکیان

فردوسی و «شاهنامه» در فرهنگ و ادبیات ارمنی

در نیمه دوم قرن نوزدهم، جنبش آزادی خواهانه و استقلال طلبانه در بین ارمنیان اوج می گیرد و این خود تأثیری عمیق در ادبیات و تفکر جمعی آنها به جا می گذارد که در آثار ادبی با محتوای تاریخی-میهنی نقشی مهم ایفا می کند و در همین دوران است که آثار ترجمه شده عمدتاً با همین مضمون رواج می یابد. این اتفاقی نیست که مترجمان ارمنی به ترجمه "شاهنامه" فردوسی همت می گمارند، زیرا شاهنامه خود، داستانی شکوهمند از قهرمانی ها و از خود گذشتگی هاست.

ملت بزرگ و کهن ایران در اواخر قرن دهم و دهه اول قرن یازدهم میلادی، صاحب برجسته ترین اثر فرهنگی -ادبی و حجیم ترین شاهکار حماسی خود؛ "شاهنامه" شد که ارزش و مقامی جهانی یافت. سراینده این اثر ابوالقاسم فردوسی است (1020/1030 - 940)، که فرزند مالکی نه چندان ثروتمند بود.

"شاهنامه" در نوع خود پدیده ای است جهانی شامل 60.000 بیت که عمق حماسی آن بازتاب دهنده معنویات غنی، روحیه شکست ناپذیر مردمی، قدرت بی مانند آفرینش روحیه ملی و تصویر اخلاقیات بلند پایه و ارزشهای والای ایرانیان می باشد. براساس برخی روایات، فردوسی "شاهنامه ی"

خود را به سلطان محمود غزنوی به عنوان حاکم وقت (1030- 996) تقدیم نموده است.

"شاهنامه" از 50 سروده پادشاهی تشکیل شده است که حجم هر کدام با دیگری متفاوت بوده و از ده ها تا چندین هزار بیت را دربر می گیرد. هر "پادشاهی" به نوبه ی خود از چندین داستان تشکیل شده است. از معروف ترین داستان های "شاهنامه"، داستان "زال و رودابه"، "هفت خوان رستم"، "رستم و سهراب"، "سیاوش"، "کاموس کشانی"، "بیژن و منیژه"، "کاوه ی آهنگر"، "هفت خوان اسفندیار" و "رستم و اسفندیار" می باشند.

ملت های ایرانی و ارمنی قرون متمادی در کنار یکدیگر به طور واحد و متحد زندگی کرده اند. براین اساس بعید به نظر می رسد که اثر ادبی- فرهنگی بزرگی چون "شاهنامه" در طی این قرون تأثیر و بازتابی بر ادبیات و فرهنگ ارمنی نداشته باشد. در واقع ملت ارمنی از دیرباز با آثار کهن ایرانی آشنایی کامل داشته است و نشانه های آن را می توان در آثار تاریخ نویسان ارمنی قدیم یافت. دراین خصوص می توان به منابع کتبی شاهنامه چون "یادگار زریران"، "خدای نامه"، "کارنامه اردشیر بابکان" و غیره اشاره نمود.

نفوذ فرهنگ ایرانی در نسخه های خطی ارمنی باستان نیز دیده می شود و در دست نوشته های ارمنی متعلق به قرن پنجم میلادی نیز به ثبت رسیده است. بدیهی است که این موضوع به ریشه های اولیه ای "شاهنامه" و منابع

نوشتاری باستانی چون "یادگار زریران" و "کارنامه اردشیر بابکان" باز می‌گردد.

پژوهشگران مناسبات فرهنگی ارمنستان و ایران، بدین منظور نسخ خطی کهن ارمنی، بویژه آثار موسس خورناتسی، آگاتانگوس و پاستوس بوزاند را مورد مطالعه قرار داده اند. همگی این ارمنی شناسان که درباره نسخه های کهن ارمنی نوشته اند، به این موضوع اشاره داشته اند.

در این راستا می‌توان به تحقیقات ارزشمند ارمنی شناس بنام کاراپت ملیک-اوهانجانیان (1893 – 1970) عضو آکادمی علوم ارمنستان (1965) تحت عنوان "فردوسی و موتیف های حماسی ایرانی در "شاهنامه" و نسخه های خطی کهن ارمنی" (1934)، و اثری دیگر تحت عنوان "موسس خورناتسی و شاهنامه" (1936) نوشته ادیب و ارمنی شناس آراکل ساروخان (1863-1949) اشاره نمود.

شاعران ارمنی قرون وسطی نیز به خوبی با ادبیات فارسی آشنایی و از "شاهنامه" فردوسی آگاهی داشته اند.

پروفسور سمبات شاهازیز، شاعر، معلم و استاد آموزشگاه "لازاریان" مسکو (1840-1907) در کتاب "نامه های تابستانی" خود (مسکو – 1897)، ضمن تشریح یک اثر منظوم طولانی متعلق به گریگور ماگیستروس؛ نویسنده و فیلسوف قرن یازدهم میلادی، از شاعر بزرگ ملی ایرانی یاد می‌کند. شاهازیز ضمن اشاره به مقام والای فردوسی ("فردوسی؛

بزرگترین شاعر ایران")، بر آن تأکید دارد که "گریگور ماگیستروس از فردوسی شاعر پیروی کرده است". (کتاب مذکور، صفحه 117).

پروفسور مانوک آبقیان (1865 – 1944) نیز در تحقیقی جداگانه ("وزن شعری "شاهنامه" در شعر ارمنی"، 1934) بر تأثیر مشهود ویژگی های وزنی "شاهنامه" بر اشعار ارمنی، از کنستانتین یرزنکاتسی (قرن 14) تا یقیشه چارنتس (1897-1937)، تأکید دارد.

م. آبقیان در جلد دوم کتاب "تاریخ ادبیات قدیم ارمنی" خود در فصل "کنستانتین یرزنکاتسی" اضافه می کند که کنستانتین یرزنکاتسی شعر خود را بر وزن "شاهنامه" سروده و در توضیح چنین آورده است: "شخصی شاهنامه را با صدای بلند می خواند، برادران وی خواهش کردند که شعری بروزن شاهنامه برای ما بخوان. گفت: من این شعر را خلق کردم با وزن شاهنامه بخوانید".²³

پروفسور کاراپت گستانیاننتس (1853 – 1920) زبان شناس بنام، مدیر مدرسه عالی لازاریان مسکو، نیز در کتاب "گریگور آقتمارتسی و اشعار وی" (تفلیس 1898) با استناد به دلایلی مستدل نشان داده است که این غزلسرای ارمنی قرن 16 به خوبی با وزن، ذخیره واژگان و کلیه جزئیات برخی قطعات "شاهنامه"، به عنوان مثال قطعه اسکندر مقدونی، آشنایی داشته است.

---

²³مانوک آبقیان، "تأثیر ظاهری شاهنامه" مجموعه آثار، جلد 4، ایروان، 1970، صفحه 396.

مسروپ تاقیادیان (1858 - 1803) نویسنده، سردبیر و فعال آموزشی-اجتماعی در سال 1846 در کلکته تحقیقات خود را به نام "تاریخ پارس" به چاپ رساند. وی در این اثر خود به شاعران بزرگ ایرانی؛ به ویژه حافظ، سعدی و دقیقی پرداخته و با علاقه ای خاص درباره فردوسی سخن گفته است. این که چگونه برمبنای اثری که دقیقی باحدود یک هزار بیت آغاز کرده بود، بنای خارق العاده "شاهنامه" نهاده شد: "... آن بنای شگفت انگیز را که بیشتر از سد عظیم بابل طول کشید، بطور اعجاب انگیزی خلق نمود و شکوه ایران باستان را جاودانه کرد، آن را شاهنامه یا کتاب شاهان نامید".²⁴ چنان که خود فردوسی می گوید:

"پی افکندم از نظم کاخی بلند که از باد و باران نیابد گزند".

اولین نویسنده، دانشمند و زبان شناس ارمنی که زندگی و آثار شاعر بزرگ پارسی گو را مورد نقد و بررسی علمی قرار داده است، دکتر شرق شناس، استاد مدرسه عالی لازاریان مسکو؛ استپانوس نازاریانتس (1879-1812) است.

وی در سال 1849 برای تحقیقات علمی که درباره "شاهنامه" انجام داده بود به درجه دکترای شرق شناسی نائل گردید. نازاریانتس تحقیق خود را به زبان روسی نوشته است: "Абуль-Касем Фердуси Тусский،

---

²⁴تاریخ ایران: از دفتر چهارم خاطرات مسروپ تاقیادیانتس؛ روحانی اجمیادزین مقدس. کلکته، 1846، صفحه 75.

Творец Книги царей, славной под названием Шах-
Намэ” (ابوالقاسم فردوسی طوسی، نویسنده کتاب شاهان که به نام
"شاهنامه" معروف است).

به علاوه نازاریانس تاریخ شعر فارسی تا آخر قرن پانزدهم را به عنوان
ضمیمه این اثر ارائه نموده است. تحقیقات نازاریانس شامل دو بخش است.
بخش اول در سال 1849 میلادی در خبرنامه علمی دانشگاه کازان و بخش
دوم در سال 1851 در مسکو منتشر شد.

در سال 1856 مجله "بازماوپ" چاپ و نیز مقاله "فردوسی و شاهنامه اش"
را منتشر کرد که در آن نویسنده زندگینامه فردوسی را ارائه می دهد و
درباره اولین ترجمه "شاهنامه" به زبان فرانسه می باشد.²⁵ مقاله بدون
امضا است.

در سال 1884 میلادی کتاب "اثر کاپیتان صیاد پطروس بیگ ماداتیانس"
نوشته شاعر پطروس مادتیانس (1872-1810) که با تخلص صیاد شهرت
داشت، در باکو به چاپ رسید. این کتاب ماداتیانس ترجمه "هجونامه"
منسوب به فردوسی (علیه شاه محمود) است که خود آن را "طنزپردازی"
نامیده است. ترجمه شامل 202 سطر می باشد.

---

²⁵"بازماوپ"، 1856، شماره 23، صفحه 362-366.

شاعر و ترانه سرای نامدار ارمنی سایات نووا (1796 - 1722) در قرن هجدهم میلادی در "ترانه های ارمنی" خود که اشعاری به زبان ارمنی هستند، بارها و بارها از شخصیت ها و وقایع برجسته "شاهنامه" یاد می کند. سرایندهگان معروف مکتب های ارمنی عاشوق ها در قرون 18 - 17 به شدت تحت تأثیر مبانی شعر فارسی، زبان و طرز بیان و شخصیت پردازی شاعران پارسی گو بوده اند.

سایات نووا عاشوق و در عین حال شاعری بزرگ بود و می دانست "شاهنامه" یعنی چه. از شخصیت های شعری مورد علاقه سایات - نووا اسب رستم زال است؛ اسبی درخور قهرمان، کورکیک-جالالی ایرانی. سایات- نووا در "ترانه های ارمنی" خود بارها از نام راش (رخش) یاد کرده است:

کمانت زرانود باید، طرح رنگین داشته باشد

سیمت ازدم رخس باید، که سخنت شیرین باشد

("ستودنی بین همه سازها ...")

یار، چطور از تو تعریف کنم؟ تو دنیا دیگر چیزی نماند.

آتشی، از دریا برون آمده، رخس و جیرانی برای من

("تو دنیا آه نمی کشم ...")

قلم تو دستش نمی ماند، نقاش را مات کرده ای

وقتی نشینی طوطی رنگینی، وقتی می ایستی رخی، نازانی.

("تمام دنیا را گشتم...")

بر روی رخس چهارسر، آجل گذاشته زینش را

دنیا برای ما نماند، چه سود مال اندوزی را

("بی سواد را اگر به حرف بیاوری...")

در "ترانه های ارمنی" سایات- نووا بی شک قهرمان بزرگ "شاهنامه"؛

رستم زال نیز حضور دارد:

از گشتن با عشق گر بپرسی

دوام نیارد رستم زال گر بپرسی

("عشق آتش سوزان است...")

هر کس نتواند چنگ اندازد تو را، گنج پرسودی عجا

آدم نتواند با تو سخن گفت، زال-رستمی عجا

("جواهر درآمده از شهر هند")

و نهایتاً نام اسکندر مقدونی نیز آورده می شود که سایات - نووا نامش را

بی تردید در ترانه هایی از "شاهنامه" می دانسته است :

جواهر مانده از اسکندر-ذوالقرنی هستی، لعل گرانبهای هستی ...

("جواهر گرانبها بر رویت چیده ...")

البته بحث ارتباط سایات - نووا با هنر سرایندگی "شاهنامه" را نمی توان به این سادگی بیان نمود و پایان داد.

در نیمه دوم قرن نوزدهم میلادی بار دیگر فردوسی و شاهکار بی نظیرش "شاهنامه" توجه ادیبان ارمنی را به خود جلب نمودند. در این راستا دو عامل نقش مهم و بسزایی ایفا کرده اند .

عامل اول رشد و پیشرفت ادبیات ارمنی، گسترش محدوده جذابیت هایش و نگاه کاوشگرانه اش نسبت به ادبیات ملل بوده است .

دومین عامل مهم تأثیر سازنده فرهنگ اروپایی و بازتاب تفکر ادبی و زیبایی شناسی اروپایی در ادبیات ارمنی است. واضح است که از دهه های اول قرن هجدهم میلادی نویسندگان و هنرمندان اروپایی فرهنگ و ادب شرق را "کشف نمودند". ترجمه افسانه های عربی "هزارویک شب" به زبان فرانسه توسط آنتوان گاللان را می توان از نخستین گام ها در این جهت بشمار آورد، که در سال های 1713 - 1703 و در قالب 12 جلد به چاپ رسید. ترجمه چشمگیر بعدی همین افسانه ها توسط جاناتان اسکات انجام شد که در سال 1811 میلادی و در 6 جلد به چاپ رسید. جاناتان اسکات نسخه ترجمه شده به زبان فرانسه گاللان را ترجمه کرد، اما با این حال این ترجمه نیز نقش بسزایی در جلب توجهات به سمت ادبیات شرق ایفا نمود .

با این وجود "کشف" فرهنگ و ادب شرق به واسطه نویسندگان رومان‌تیک امثال جورج گوردون بایرون، پرسى بیشى شلى، والتر اسکات، هاینریش هاینه، و البته قبل از رومان‌تیک ها بوسیله یوهان وولفگانگ فون گوته بزرگ صورت گرفت. وبالطبع نویسندگان رومان‌تیک ارمنی نیز توجه خود را به سمت و سوی خاور نزدیک معطوف نمودند .

بدیهی است که رافی (هاکوپ ملیک-هاکوپیان، 1888 – 1835)؛ بزرگترین نویسنده رومان‌تیک ارمنی، نخستین کسی بود که توجهی خاص به فردوسی و آثارش نشان داد. رافی در روستای پکاجک (پایاجوک) در سلماس ایران دنیا آمده بود. وی در محیطی ایرانی زندگی کرده بود و نه تنها با طرز زندگی و آداب، بلکه با فرهنگ و ادبیات ایرانیان نیز آشنایی کامل داشت. بی دلیل نیست که در آثار رافی موضوع ایران و زندگی ایرانی ها جایگاه ویژه ای دارد .

در سال 1878 میلادی رافی یکی از برجسته ترین آثار خود را تحت عنوان "سفر به ایران" خلق نمود. این اثر به صورت نامه نگاری بوده و شامل 50 نامه می باشد. رافی در زمان حیات خود فقط 23 نامه را منتشر کرده است.

سالها پس از فوت نویسنده، در سال 1892 در سنت پترزبورگ، در کتاب اول نشریه "آراکس" مقاله ای قابل توجه از رافی با عنوان "تحصیلات و ادبیات" منتشر می شود. محققین آثار رافی معتقدند که این مقاله یکی از همین نامه های نشر نیافته اوست که ناشر این عنوان را به آن داده است. در

این نوشته رافی تصویری کلی از ادبیات فارسی ارائه نموده و نویسندگان کلاسیک و آثار آنها را مورد توجه خاصی قرار داده و ارزیابی نموده است. این مقاله گویای میزان آگاهی رافی از فرهنگ و ادب ایران است. رافی بخصوص درباره فردوسی و "شاهنامه" جاودانی اش نوشته است:

"شاهکار فردوسی "شاهنامه"؛ این سند جاودانه داستان سرایی مردم، هرچند فاقد دقت تاریخی و التراسکات می باشد، اما از لحاظ هنر داستان سرایی بر "ایلیاد" هومر برتری دارد. قهرمانان فردوسی با قدرت عظیم شان به چشم می آیند، آنان دارای قدرت های اسطوره ای، هرکول ها، پهلوانان عجم هستند اما ویژگی های معنوی انسانی و تصورات پاک در آنها به درستی حفظ شده است".²⁶

پس از اولین چاپ، این مقاله رافی بارها بازنشر یافته و در مجموعه آثار ده جلدی و نیز مجموعه کامل دوازده جلدی این نویسنده برجسته آورده شده است.

در اوایل دهه 1880 رافی داستان کوتاه "فردوسی" اثر نویسنده روس و اووسیانیکوف را ترجمه و در تاریخ 1884 در سه شماره متوالی ماهنامه "آقیور" (چشمه) منتشر می کند (شماره 10،9،8).

---

²⁶رافعی، مجموعه آثار در 10 جلد، جلد 8، ایروان، 1957، صفحه 615.

رافى بر زندگى نامه و آثار فردوسى اشرف كامل داشته است، چرا كه حين ترجمه چندين مورد تغييرات مهم و الزامى را در آن داده است كه به گفته مترجم "با روايتى كه مربوط به زندگى نامه شاعر بزرگ پارسى است مطابقت نداشتند".

اين ترجمه رافى در سال 1891 ميلادى در جلد اول مجموعه آثار اين نويسنده تحت عنوان "داستان هاى کوتاه و تصاوير"، و در سال 1913 در مجموعه "تصاوير پارسى" (وين) منتشر شد. در دوران اخير اين اثر در جلد اول مجموعه ده جلدى آثار رافى (ايروان، 1957) و سپس جلد اول مجموعه آثار كامل و دوازده جلدى رافى (ايروان، 1983) به چاپ رسيد.

در همان سال 1884 شعر "Der Dicher Firdusi" نوشته شاعر آلمانى هاینریش هاینه (1797-1856) توسط رافى ترجمه و در ماهنامه "آقبیور" (شماره 10) به چاپ رسيد. رافى آن را از نسخه روسى اش ترجمه کرده است.

شایان ذکر است كه غازاروس آقایان (1840-1911) نیز همین شعر شاعر بزرگ آلمانى را ترجمه کرده است. اين ترجمه برای اولین بار شش سال پس از ترجمه رافى در سال 1890 زیر عنوان كتاب "اشعار" با سرفصل "فردوسى" بچاپ رسیده است. بعدها اين اشعار بارها در مجموعه هاى

مختلف آقایان و همچنین در نسخه های چند جلدی آثار این نویسنده منتشر شده است²⁷.

در سال 1889 کتاب "فردوسی. جهان حماسه پارسی" در تفلیس منتشر شد که شامل ترجمه "رستم و سهراب" شاعر ایرانی بود. آوانوشت اسامی متعلق به مترجم یعنی پیلپوس وارطانیان می باشد (1842-1916). ترجمه کتاب از نسخه آلمانی انجام شده و به نثر نوشته شده است. این از نوع ترجمه آزاد است. کتاب را ماهنامه "آقبیور" منتشر نموده است. با اطمینان می توان گفت که این ترجمه تحت تأثیر ترجمه های رافی صورت گرفته است.

نویسنده بعدی که "شاهنامه" فردوسی را ترجمه نمود مترجم و فعال فرهنگی برجسته ساموئل گیولزادیانتس (1830 – 1912) است. وی شخصیت ادبی- فرهنگی و آموزشی سرشناسی بوده است ساموئل گیولزادیانتس در جلفای نو دنیا آمده و در قسطنطنیه تحصیل کرده است. سپس به ایران بازگشته و به مقام مربی شاهزاده منسوب شده است. این خود گواه آن است که وی دارای مهارت و توانایی های بارز مربی گری بوده و بر زبان فارسی تسلط کامل داشته است. این خصوصیات وی مبنای اعتماد و احترام دربار ایران نسبت به ساموئل گیولزادیانتس بوده است.

شهر باستانی ارمنه شوشی یکی از مهمترین مراکز نگارش و فرهنگ ارمنی بوده است. دومین چاپخانه جهان ارمنی بعد از اچمیادزین در سال

---

²⁷غازاروس آقایان، مجموعه آثار در چهار جلد، جلد سوم، ایروان، 1962، صفحه 440-435.

1827 در شوشی تأسیس شد. در دهه 1890 سه چاپخانه در شوشی وجود داشت. بنابراین تصادفی نیست که در شوشی به ادبیات فارسی نگرش خاصی نشان دادند.

در سال 1893 میلادی، اولین ترجمه ساموئل گیولزادیانتس در شوشی با عنوان "فردوسی، رستم و سهراب، داستان کامل و بخش های برگزیده ای از شاهنامه" به چاپ رسید. این ترجمه منظوم نسخه اصلی است. مترجم ترجمه خود را از آنجا که یک قطعه کامل است، "داستان کامل" نامیده است. کتاب حاوی 150 صفحه می باشد.

در سال 1894 کتاب دیگری از ساموئل گیولزادیانتس با عنوان "فردوسی: ضحاک، آزداهاک بیوراسب"²⁸ به چاپ رسید. این ترجمه خیلی پیشتر انجام شده بود اما مجوز چاپ از طرف اداره ممیزی رژیم تزاری در تفلیس در تاریخ 13 نوامبر 1893 صادر شده بود.

ساموئل گیولزادیانتس، چنانکه خود می گوید 15000 بیت از "شاهنامه" را در شش قسمت کامل ترجمه نموده است.

وی این ترجمه خود را با چهار نسخه قدیمی آن مطابقت داده است؛ یکی دست نویس و دیگری چاپی. نسخه چاپی با تطبیق 17 نسخه دست نویس تهیه شده بود. ترجمه ساموئل گیولزادیانتس به نظم نوشته شده است. وی برای

---

²⁸ساموئل گیولزادیانتس، فردوسی: ضحاک، آزداهاک بیوراسب، شوشی، چاپخانه میرجان ماهدسی هاکوبیاننس، 1894.

ترجمه کتاب ابیات 15-هجائی را انتخاب کرده است. مترجم در بخش
ضمیمه این کتاب اعلام می کند که درحال نوشتن و آماده سازی زندگینامه
مشروح فردوسی برای چاپ می باشد. متأسفانه معلوم نیست که مترجم این
کار را به پایان رسانده است یا خیر.

مترجم در ابتدا چهاربیتی ای از فردوسی در انتقاد تند از شاه محمود را
گنجانده است.

ترجمه بعدی ساموئل گیولزادیانتس "سیاوش" است (143 صفحه). این
کتاب نیز در سال 1894 در شوشی به چاپ رسیده است. مجوز چاپ این اثر
هم از طرف مأمورارزیاب کتاب تفلیس در تاریخ 28 ژوئن 1894 صادر
شده است. این ترجمه به نثر نوشته شده است. جالب است که مترجم با دهها
پانویشت مهم در متن این ترجمه، به درک صحیح بازتاب ویژگی های ادبیات
عامیانه ایران در این اثر، واقعیت های بسیاری از زندگی، آداب و رسوم
ایرانی کمک می کند. در آغاز این ترجمه و قبل از اصل متن ترجمه، مترجم
سه بیت از اشعار فردوسی را آورده است. این ابیات بخشی از خودزندگی
نامه فردوسی است که در آن به برخورد ناعادلانه شاه محمود نسبت به
شاعر اشاره شده است. در ادامه چهار سطر کوتاه دیگر؛ در اصل چهار
مصراع تشکیل دهنده دو بیت که همچنان درباره بی عدالتی نسبت به
فردوسی می باشند، آورده شده است. اینک ترجمه آن چهار سطر:

گذشت همه شکوه شاه،

فقط همین سخن بماند،

مقام و جاه فردوسی،

شاه، آخر هم آگاه نماند.

در انتهای این سطور نوشته شده است "زندگی نامه نویس". اینکه زندگی نامه نویس کیست، معلوم نیست.

در سال 1894 گئورگ آسطور (1863 - 1937) مترجم و محقق زبان شناس در ماهنامه "مورج" (چکش)²⁹ درباره آثار ترجمه ای ساموئل گیولزادیانتس تحلیلی منتشر کرده است. در این مقاله که با نام "گ.آست." منتشر شده است، نویسنده ترجمه های ساموئل گیولزادیانتس را مورد ارزیابی قرار داده و به نکات قابل ملاحظه ای می پردازد.

بعد از سه دهه گئورگ آسطور خود به ترجمه "شاهنامه" می پردازد. در سال 1924 در نشریه ادبی-هنری "نورک" (نوآوری ها) در ایروان، قسمتی از این ترجمه "شاهنامه" گئورگ آسطور تحت عنوان "بیژن و منیژه" به چاپ می رسد. گئورگ آسطور به این ترجمه خود توضیحات ذیل را اضافه نموده است :

"ابوالقاسم طوسی، با اسم مستعار فردوسی، بزرگ ترین شاعر حماسه سرای ایران، در سال های 1020 - 925 زندگی می کرده است...".

---

²⁹"مورج" (ماهنامه سیاسی، اجتماعی، ادبی)، تفلیس، 1894، شماره 5 (ماه مه).

یکی از زیباترین قسمتهای داستان های "شاهنامه" "بیژن و منیژه" است که ترجمه آن را در اینجا بعنوان پیش درآمد می آوریم".

ده سال بعد در سال 1934 میلادی "رستم و سهراب" با ترجمه آسطور در ایروان به چاپ می رسد. درخصوص این انتشار در جای خود سخن خواهیم گفت .

در اوایل قرن بیستم در ادبیات ارمنی توجه خاصی نسبت به فردوسی و "شاهنامه" اش مشاهده می شود. یکی از برجسته ترین آثار مربوط به فردوسی "داستان ارمنی-ایرانی رستم زال: داستان عامیانه، متن و تحقیق" نوشته گارگین هووسپیان (1867 - 1952)؛ محقق و هنرشناس، و شخصیت شناخته شده روحانی می باشد. آن در " مجله مردم شناسی" به چاپ رسیده است (تفلیس، کتاب، 8-9، 1901-1902). جالب توجه است که "شاهنامه" فردوسی در ادبیات عامیانه ارمنی شکل و حیاتی دیگر یافته است. ارمنیان این حماسه ایرانی را بطور شفاهی بازگو نموده اند و مردم شناسان و گردآورندگان فرهنگ عامیانه ارمنی آنها را ثبت و حفظ نموده اند .

باگرات خالاتیانتس (1860 – 1930)، محقق و گردآورنده ادبیات عامیانه ارمنی، در سال 1901 کتاب "قهرمانان ایران در میان مردم ارمنی: الف- مقدمه، ب- متن با لهجه محلی وان، کوقب و آباران" را در پاریس منتشر نمود (انتشارات "آراکس").

مقدمه کتاب شامل سه بخش است: الف- قهرمانان ارمنی و ایرانی، ب - تألیف ادبی "کتاب شاهان" و ج - خلاصه محتوای "شاهنامه". قسمت دوم کتاب که نویسنده آن را "متن" نامیده است شامل چهار قسمت حماسی "شاهنامه" است:

1. بورزی - که بارسق هاروونیان؛ اهل روستای تاکارلی آباران آن را تعریف کرده است.
2. رستم - که وارطان گالستیان، اهل روستای چیبوخلو وان آن را در اجمیادزین تعریف کرده است.
3. رستم زال - که مراد مخیتاریان، اهل روستای چاملو آباران آن را تعریف کرده است.
4. رستم - که نسخه کردی آن را پیر کاکو؛ ایزدی اهل روستای کاروانسرای سورمالو تعریف کرده است.

سرکیس هایگونی (غازاریان، 1902 - 1838) ادیب، مردم شناس و فعال فرهنگی در سال 1903 میلادی در "مجموعه آثار مردم شناسی امینیان" (مسکو) دو نسخه از "شاهنامه" را با دوگوش موکاتس و روستای آرنکوئیس آرتسکه کاجبرونیک به چاپ رساند.

در سال 1906 یرواند لالایان؛ ادیب برجسته و مردم شناس ارمنی (1933 - 1870) نسخه دیگری از "زال" را با گویش بایزید نو در مجله "مردم شناسی" (شماره 2، کتاب 14) به چاپ رساند.

نویسنده دیگری که به ترجمه شاهکار فردوسی پرداخته است، ادیب و مترجم سرشناس هاروتیون تیراکیان است (1845-1919). وی در تالاس (قیصریه) دیده به جهان گشوده است.³⁰ تحصیلات عالی خود را در پاریس در رشته پزشکی کسب نموده و به درجات عالی نائل گردیده است. در سال 1896 میلادی به ایران عزیمت کرده و به مدت ده سال در آنجا اقامت گزید. وی پزشک ارشد زنان حرمسرای شاه بود و لقب "خان" را کسب نمود. در ایران وی به طور جدی به تحقیق درباره زبان پهلوی مشغول شد و از این زبان ترجمه هایی نیز انجام داد. علی الخصوص به ترجمه حماسه "شاهنامه" مبادرت نمود.

در سال 1906 کتاب "کارنامه اردشیر بابکان" (135 صفحه) با ترجمه وی منتشر شد. گفتنی است که در صفحه عنوان کتاب تاریخ چاپ 1906 ذکر شده، درحالیکه روی جلد کتاب "1907" نوشته شده است. احتمال می رود که کتاب در سال 1906 و جلد آن با تأخیر، در سال 1907 به چاپ رسیده است.

ترجمه هاروتیون تیراکیان شامل مقدمه ای مفصل (صفحه 21 - 5) است که در آن مترجم اصول کار ترجمه خود را ارائه می نماید. متن اصلی ترجمه شامل 36 صفحه می باشد (صفحه 39 - 3). عنوان ترجمه "کارنامه اردشیر

---

³⁰تالاس زادگاه والدین شاعر بنام ارمنی واهان تکه یان می باشد. اطلاعاتی وجود دارد مبنی بر این که خانواده تکه یان از نسل مهاجرین همدان ایران بوده اند. احتمال می رود که تیراکیان نیز از همان خاندان بوده باشد که نام خانوادگی اش کمی تغییر یافته است. گ.م.

بابکان" با آنچه در صفحه عنوان کتاب آورده شده متفاوت است. ادامه و بخش عمده کتاب؛ صفحات 135 - 37 حاوی "پانوشت ها" ی گسترده و ریزبینانه مترجم می باشند .

درواقع این "پانوشت ها" شرح و بررسی مفصل و کامل متن "کارنامه" هستند. در این "پانوشت ها" به عمده مسائل نسخه خطی فرهنگ باستانی پارسی پرداخته شده است، منابع و یا ماخذ اصلی تلویحاً و مستقیماً واقعیت های بسیار تاریخی، فرهنگی، مردم شناسی ارائه شده است .

در سال 1909 هاروتیون تیراکیان ترجمه ای دیگر از فردوسی را در نیویورک منتشر نمود. عنوان کتاب "شاهنامک فردوسی" است. دارای زیرعنوان "داستان اردشیر بابکان" می باشد. ترجمه به نظم و شامل 1976 سطر 11 هجائی است. مترجم کوشش کرده است تا همانند متن اصلی اثر، ابیات 11 هجائی باشند (فعولن فعولن فعولن فعل). کتاب حاوی تقدیم نامه است. این کتاب به جاتلیق اعظم ارامنه مگردیچ آ .وانتسی یا مگردیچ خیریمیان، "به نام هایریک، شاعر و نویسنده ارمنی " که در آن هنگام دارفانی را وداع گفته بود، تقدیم شده است. گفته می شود که ایشان یک زمانی هاروتیون تیراکیان را تشویق به ترجمه آثار ادبی کلاسیک ایرانی نموده است .

ترجمه دارای یک "پیشگفتار" است که در آن مترجم به تاریخ، فرهنگ باستان، ادبیات مردمی، قدیمی ترین کتیبه های ایران، زندگی فردوسی و شاهکار وی "شاهنامه" می پردازد .

ضمنا شاعر نامی ارمنی دانیل واروژان (1884-1915) ترجمه ی ه. تیراکیان را در زمان خود بسیار ارزشمند ارزیابی کرده است. در سال 1906 واروژان در یکی از نامه هایش خطاب به نویسنده، ادیب و فعال اجتماعی آرشاک چوبانیان می نویسد "قسمتی از ترجمه "شاهنامه" تیراکیان با متن اصلی همخوانی داشت، ولی کمی با زبان (ارمنی قدیم) و به صورتی ضعیف در آمیخته بود. اما فراموش نکنیم که ترجمه به زبان ارمنی شرقی دشوارتر از ارمنی غربی است، اگر ایشان همه ی "شاهنامه" را با زبانی رسا و منسجم ترجمه کند، حقیقتاً کاری آبرومند و جاودان خواهد بود".³¹

جالب توجه است که آتابک خنگویان (خنگو – آبر 1870-1935) نویسنده برجسته کودکان نیز به فردوسی پرداخته است. در سال 1912 ماهنامه "آقبیور" کتاب او را تحت عنوان "فردوسی - 1020 935 - ؛ تصاویری از زندگی وی" منتشر نموده است. در این کتاب آتابک خنگویان با زبانی ساده به شرح زندگی فردوسی با ذکر چندین روایت رایج درخصوص شخصیت این شاعر ایرانی می پردازد. از نسخه منظوم ترجمه در قسمت هایی از این

---

³¹دانیل واروژان، مجموعه آثار در سه جلد، جلد سوم، انتشارات آکادمی علوم جمهوری شوروی سوسیالیستی ارمنستان، ایروان، 1987، صفحه 274 .

نوشتار قطعاتی برگزیده از "شاهنامه" را که عمدتاً ترجمه شده توسط ساموئل گیولز ادیانتنس است، می آورد.

شاعر بزرگ ملی ارمنی هووهانس تومانیان (1869 – 1923) هم نسبت به ادبیات و فرهنگ ایرانی علاقه و احترام خاصی قائل بود . مقاله ای که در سال 1914 تحت عنوان "باید شنید" منتشر نمود گویای این واقعیت است.³² شاعر بزرگ ارمنی درباره ادبیات فارسی می نویسد:

"هنگامی که از شرق و ایران در رابطه با فردوسی، حافظ، سعدی، عمر خیام، نظامی و دیگر بزرگان سخن می گوئیم، در مقابلمان س.اوگانزاشویلی ظاهر می شود با کمانچه محزونش، موسیقی بی غل و غش و دلنشین اش، آهنگ آسمانی و با هماهنگی والا در هم می آمیزند، همدیگر را تکمیل و همدیگر را می گشایند، چارگاه و فردوسی، حافظ و راست، ماهور و عمر خیام ...

احساس لذت روحی و معنوی بیحد و اندازه و فوق العاده باشکوه برای هر شرقی".

در داستان منظوم "تصرف تمکابرت" (1904-1902)، خنیاگر مردمی (گوسان)، همانا عاشیق دوره گرد، از فردوسی به عنوان شاعری خوش بیان و دانا یاد می کند:

---

³² هووهانس تومانیان، مجموعه آثار در ده جلد، جلد هفتم، ایروان 1995، صفحه 142-140.

از قدیم گفته است همی چنان

بلبل فارس، فردوسی جاودان

تومانیان در مقاله خود تحت عنوان "ادبیات باید مورد حمایت ملی قرار داشته باشد" با اینچنین علاقه و تحسینی درباره فرهنگ و ادب ایران سخن می گوید.³³

در سال 1934 جهان متمدن هزارمین سالگرد زادروز شاعر بزرگ ایرانی را جشن می گیرد. در شهرهای بزرگ اروپایی به مناسبت هزاره فردوسی جشن های با شکوهی برگزار شد. در کتابخانه ملی پاریس نمایشگاه بزرگ و پرمحتوایی درباره فردوسی و "شاهنامه" اش افتتاح شد. ملت ایران در سالهای 1936-1934، دو سال تمام جشن های باشکوهی به مناسبت زادروز این فرزند پرهیز خود برگزار نمود. و البته روشنفکران ارمنی ایران نیز از این امر دور نماندند. نویسندگان و مترجمین ارمنی هریک به نوعی در این رویداد بزرگ مشارکت کردند.

یکی از این روشنفکران ارمنی، مترجم و دولتمرد هووسپ (یوسف) میرزائیان (1868 - 1935) است. وی در همدان متولد شده و در جلفای نو و تهران تحصیل نموده است. او به زبان های ارمنی، فارسی، انگلیسی و فرانسه تسلط داشته است. از همان سنین جوانی تا پایان عمر تصدی پست های مهم دولتی را داشته و هفت بار به عنوان نماینده ارمنه در مجلس ایران

---

³³همان جا، صفحه 244-235 .

انتخاب شده است (سال های 1923، 1915، 1910). هوسپ میرزائیان همزمان با امور دولتی، همواره مشغول کارهای ادبی و ترجمه بود. وی آثار بایرون، والتراسکات و لونگ فلو را از نسخه اصلی انگلیسی ترجمه کرده است. او "رباعیات" عمرخیام و غزلیاتی از سعدی را نیز ترجمه نموده است.

در سال 1934 هوسپ میرزائیان در رابطه با ترجمه "شاهنامه" فردوسی دو کتاب، در واقع یک کتاب و یک جزوه، منتشر کرد. جزوه نه چندان بزرگ تحت عنوان "فردوسی، شاهنامه (گزیده ها)" و در صفحه عنوان آن چنین نوشته شده است:

1. رستم و سهراب

2. رستم و اشکیوس

3. رستم و اسفندیار

مترجم هوسپ ز. میرزائیان، اکتبر 1934

این کتابچه دارای یک مقدمه می باشد که نویسنده در آن درباره چگونگی اقدام خود در جهت ترجمه فردوسی سخن می گوید. نویسنده اذعان می دارد که به مناسبت زادروز این شاعر بزرگ به ترجمه مبادرت نموده است.

بین مقدمه و متن ترجمه تناقض هایی وجود دارد. در متن کتاب بعنوان داستان اول "رستم و اسفندیار" قرار دارد که سومین در صفحه عنوان

هاست، سپس داستان اول یعنی "رستم و سهراب" چاپ شده است و اما دومی اصلاً وجود ندارد.

در همان سال هووسپ میرزائیان به انتشار کتاب مفصل تری از ترجمه خود با همان عنوان "فردوسی، شاهنامه (گزیده ها)" اقدام می نماید. در این کتاب ترتیب محتوای متن با صفحه عنوان مطابقت دارد :

1. رستم و سهراب

2. رستم و اشکیوس

3. رستم و اسفندیار

مترجم، مقدمه و متن یک صفحه ای راهنمای کتابچه اول را نگه داشته است .

وی در ادامه داستان "رستم و اسفندیار" را در چند صفحه به اختصار و به نثر بازگو می کند . پس از آن ترجمه "رستم و سهراب"، سپس "نبرد رستم و اشکیوس"، و " قسمت پایانی داستان رستم و اسفندیار " آورده شده است .

اثر برجسته دیگری که در روزهای برگزاری مراسم هزاره فردوسی در تهران به سال 1934 منتشر شد ، نوشته ای به قلم روبن آبراهامیان (1951-1881) ایرانشناس، زبان شناس و مترجم و با عنوان "فردوسی و شاهنامه اش " (160 صفحه) است. روبن آبراهامیان تحصیلات عالیه داشت. فارغ التحصیل مدرسه گنورگیان اجمیادزین و دبیرستان پسرانه ایروان بود. سپس

در دانشگاه های کیف، لایبزیگ و سنت پترزبورگ ادامه تحصیل داده بود. وی در سال های 1946 - 1921 در ایران زندگی کرده و به کار تعلیم و تربیت مشغول شد. در سال 1935 کرسی زبان فارسی باستان و پهلوی را بنیان نهاد .

نوشته روبین آبراهامیان دارای مقدمه کوتاهی است که در آن اصول مورد استفاده خود را برای نظام آوایی واژه های زبان فارسی ارائه نموده است . این اثر دارای دو بخش است. عنوان بخش اول " زمانه فردوسی" است. در این بخش این ایران شناس درباره پیشینیان و شخصیت های معاصر فردوسی سخن می گوید و شرح حال مختصر فردوسی را ارائه می نماید.

بخش دوم گسترده تر و تحت عنوان "شاهنامه" است. در این بخش این دانشمند توانا اثر شاعر بزرگ ایران را تجزیه و تحلیل اساسی می کند. ایشان ابتدا به وزن، ساختار و منابع، و سپس محتوای "شاهنامه" می پردازد و در ادامه به بررسی مسائل ادبی، هنری، تاریخی-فرهنگی مربوط به "شاهنامه" بویژه ارزش هنری آن می پردازد، مسائل مختلف ادبی-فیلولوژیکی را مطرح نموده و تحلیل تطبیقی انجام می دهد .

نوشته روبین آبراهامیان تحقیقی بسیار باارزش و پراهمیت علمی است.

در همان سال 1934 کتابی به نام "بهرام گور و آزاده" با ترجمه ی روبین آبراهامیان، شامل "قسمتهایی از شاهنامه" منتشر می شود. کتاب دارای پانوشته هایی است که در آن چهره تاریخی بهرام گور را معرفی می کند.

جشن هزاره فردوسی، این شاعر حماسه سرای بزرگ ایرانی با شکوه تمام در ارمنستان و در شهر ایروان برگزار می شود. در جشن باشکوهی که در پایتخت ارمنستان برای بزرگداشت این شاعر بزرگ پارسی گو بپا شده بود، پروفسور نفیسی، نماینده دولت ایران نیز حضور داشت که از طرف مردم ایران برای این برخورد خالصانه سپاسگزاری می نماید. در نتایج دولتی ایروان نمایشگاه بزرگی برگزار می شود و دوران زندگی این شاعر بزرگ، با نمونه هایی باستانی از فرهنگ دوران هخامنشیان و ساسانیان، دو نسخه قدیمی خطی "شاهنامه" و همچنین نمونه های قدیمی و جدید ترجمه های "شاهنامه" به زبان ارمنی به نمایش گذاشته می شود.

بدین مناسبت انتشارات قابل توجهی صورت می پذیرد که در بین آنها کتاب "فردوسی، رستم و سهراب، داستانی از شاهنامه" حائز اهمیت ویژه ای می باشد. این کتاب در سال 1934 به چاپ رسیده است. شاعر بزرگ ارمنی یقیناً چارنتس مسئول این کار شد. او طراحی و نقاشی های کتاب را به نقاش بزرگ ماردیروس ساریان سپرد. قابل ذکر است که آن زمان در سال 1933 چارنتس کماکان مسئولیت بخش هنری انتشارات دولتی را بعهده داشت و خودش این امور را مدیریت می کرد. م. ساریان داستان چاپ "رستم و سهراب" را با تمام جزئیات ثبت نموده است.

م. ساریان در خاطراتش تحت عنوان "با چارنتس" درباره نحوه سفارش طراحی حماسه از طرف این شاعر بزرگ که مدیر بخش هنری انتشارات دولتی ارمنستان بود، چنین می نویسد: "روزی مرا نزد خود خواند. وارد

دفترش شدم. از لابلای کاغذها، دست نوشته ها و پوشه ها بیرون آمد، نزدیک شد و گفت: "کارت دارم، بشین". نشستیم. لحظه ای درنگ کرد. بعد با لبخندی محبت آمیز به چشمهایم نگاهی انداخت و سکوت کرد. و چه درخواستی داشت؟

گفت "میدونی چیه؟ فردوسی چاپ می کنیم. به زبان ارمنی. ما حق نداریم چاپ نکنیم. مردم ما باید آن را بخوانند. چه ملت متمدنی که آثار خوب دیگران را خوانده باشد؟ میدونم که وقت نداری و به تصویرسازی کتاب هم چندان علاقه ای نداری، ولی باید "رستم و سهراب" را صفحه آرایی کنی".³⁴

این نسخه چاپ ایروان منحصر بفرد بوده و یک نمونه عالی هنر چاپ است که می توان آن را با نمونه های چاپی اروپایی مقایسه نمود. هنرشناس ویلهلم ماطوسیان در کتاب "سه نیمرخ" خود (ایروان، 2002)³⁵ نگاهی استادانه و بسیار علمی به تصویرپردازی حرفه ای این کتاب انداخته است. نقش های م.ساریان بیانگر نگرش خاص این نقاش بزرگ نسبت به ایران، به ملتش، به فرهنگ بزرگش و به شاعر بزرگش، فردوسی است. این کارشناس هنر می نویسد:

" نسخه چاپی " رستم و سهراب" فردوسی؛ شاعر بزرگ مشرق زمین به زبان ارمنی به سال، 1934 از لحاظ نقاشی های متن شاهکاری است که با تجلی و تجسم عالی متن و اجرای بی نظیرش شگفت انگیز است.

---

³⁴م. ساریان، با چارنتس، "هنر شوروی"، 1967 صفحات 9-10.
³⁵ویلهلم ماطوسیان، "سه نیمرخ"، ایروان، "سرگیس خاچنتس"، 2002، صفحه 60.

هنرمند ارمنی شرایط جغرافیایی، محیط تاریخی-اجتماعی، ویژگیهای انسان شناختی و قومی - روان شناسی قهرمانان، و برجسته ترین نکات مربوط به علایق و باورهای اخلاقی آنها را که در اثر فردوسی تجلی یافته اند، به بهترین نحو منعکس نموده است. در این تصاویر زندگی اشرافی -قهرمانی کاملاً خشن - استبدادی و در عین حال زیبا - جلوه گرانه ترسیم شده در این حماسه با ماهیت شرقی اش؛ بگونه ای حیرت انگیز و باورپذیر تجلی یافته اند.³⁶ سرآغاز کتاب متن تقدیمی زیبایی به دو زبان ارمنی و فارسی با مضمون "تقدیم به هزارمین سالگرد زادروز شاعر بزرگ فردوسی" است.

در ابتدای ترجمه ،هشت بیت فردوسی درباره خودش با درج مواخذ، فردوسی. از شاهنامه" آورده شده است. این ترجمه "رستم و سهراب" دارای 24 فصل با عناوین جداگانه می باشد. در پایان کتاب نیز پیش درآمد داستان "بیژن و منیژه" و "هجونامه" ("علیه شاه محمود") آورده شده است.

سر دبیر کتاب یقیشه چارنتس است.

در سال 1934 به مناسبت هزاره فردوسی مجموعه گرانقدری از مقالات و تحقیقات علمی در ایروان به چاپ می رسد. در مقدمه کتاب که به نام "انستیتوی تاریخ فرهنگ جمهوری شوروی ارمنستان" انتشار یافته است، از یک سو نگرش دیرینه ملت ما نسبت به ملت همسایه ایران، فرهنگ و بخصوص شاعر بزرگش، و از سوی دیگر منشأ علمی، عقلانی و اخلاقی

---

³⁶ویلهلم ماطوسیان، سه نیمرخ، ایروان، 2002.

مقالات گنجانده شده، بخوبی بیان شده است. درمقدمه چنین آمده است: "فردوسی به ما؛ ارمنی ها هم تعلق دارد. خود شاعر پرهنر، "شاهنامه" و "هجونامه" اش، شخصیت ها و قهرمانانی که خلق نموده برای خواننده ارمنی نیز بسیار آشنا، و مورد علاقه جامعه روستایی زحمتکش ارمنی می باشند".

اولین مقاله این مجموعه متعلق به ارمنی شناس بنام، و عضو آکادمی علوم (در آینده)، کاراپت ملیک - اوهانجانیان (1893-1970)، تحت عنوان "فردوسی و موتیف های داستانی ایرانی در "شاهنامه" و ادبیات قدیم ارمنی" تحقیقی بسیار پرارزش و وزین می باشد و قاطعانه می توان گفت که این ارمنی شناس با این تحقیقش پاسخی کامل به این موضوع داده است .

مقاله بعدی نوشته پروفیسور مانوک آبقیان؛ برترین چهره ارمنی شناسی، تحت عنوان "وزن شعر "شاهنامه" در شعر ارمنی" می باشد. بزرگترین دانشمند علم عروض شعر ارمنی نشان می دهد که ساختار 11 هجایی (5 + 6) وزن شعر "شاهنامه" از دیر باز تا زمان های ما، تا یقیشه چارنتس در شعر ارمنی وجود دارد.

مقاله بعدی نوشته گارگین لئونیان (1872-1947) ادیب و سردبیر، هنرشناس تحت عنوان "فردوسی در ادبیات ارمنی" می باشد که گزارشی میسوط و ادبی است که به تاریخ این مسئله تا سال 1934 می پردازد. هرچند

که این تحقیق لئونیان باید تکمیل شود، با این حال بسیار ارزشمند بوده و برای اولین بار تصویر کاملی از موضوع ارائه می دهد .

در این مجموعه نوشته ای منحصر بفرد گنجانده شده است ، تحت عنوان "رستم – زال" "داستان عامیانه ارمنی-ایرانی"، که از زبان کشاورزی باغبان و بستان دار بنام بادور بغوسیان که یکی از اهالی روستای نارک رشتونیک بود شنیده و توسط دستیار مردم شناس برجسته یرواند لالایان آرداشس بارسغیان به رشته تحریر در آمده است. بدین ترتیب مشخص می شود که در ادبیات عامیانه هفت نمونه از داستان عامیانه ارمنی- ایرانی حفظ شده است. روایت این داستان "رستم – زال" در سال 1915 در آلکساندر اپول نوشته شده است .

کتاب دارای مقدمه بسیار کامل، مشروح و تحلیلی به قلم ارمنی شناس کاراپت ملیک-اوهانجانیان می باشد. مجموعه حاوی "فرهنگ لغات زبانهای دیگر، گویش ها و اشکال دستوری و کلمات دشوار" و نیز "فهرست اسامی خاص" می باشد. در پایان کتاب فهرست محتوا به زبان روسی در 11 صفحه آورده شده است. کتاب با دقت و سلیقه بسیار شکل یافته و به چاپ رسیده است. سردبیر فنی این کتاب طراح و نقاش بسیار هنرمند و ماهر تاجات خاچوانکیان است.

با اطمینان می توان گفت که مشوق و حامی چاپ این مجموعه یقیشه چارنتس بوده است. مشترکات چاپی کتاب "رستم و سهراب" طراحی شده

توسط مارديروس ساریان و مجموعه "فردوسی" بسیار روشن است. و البته این امر اتفاقی نیست که بعنوان سرآغاز مقدمه، دو قطعه رباعی آورده شده است؛ دو شعر چهار مصرعی از چارنتس، اولین شعر؛ "نامه ای به دوست شاعرم N.N. ، نوشته شده در ایروان" و یک رباعی از "رباعیات" چارنتس، بدون درج منابع .

مؤلفین و ناشرین مجموعه "فردوسی" درک بالایی از عظمت آثار فردوسی و اهمیت کاری که انجام می دادند، داشتند:

"با درک بسیار روشن از آن که مجموعه حاضر نیز نقش کوچکی در فردوسی شناسی غنی ما خواهد داشت، انستیتو با اطمینان کامل آن را منتشر می کند .

بگذار که این مجموعه یکی از حلقه های تحکیم روابط دوستی گذشته و حال، ارتباط فرهنگی دو ملت ارمنی و ایرانی باشد. بگذار تاج افتخارناچیزی باشد بین آن هزاران تاجی که بر سر تندیس پرشکوه فردوسی؛ آن شاعر پرافتخار، و یکی از بزرگترین فرزندان ایران و کل جامعه بشری، که با "نفس زمانه" خود زندگی و "عصر" خود را هنرمندانه سرود". بعلاوه متون کتاب با استفاده از نقاشی های مینیاتوری شگفت انگیز ایرانی که وقایع "شاهنامه" را به تصویر کشیده اند، مزین شده است.

در سال 1939 در کل شوروی، و البته در وهله اول در ارمنستان هزاره "پهلوانان ساسون" حماسه بزرگ و ملی ارمنی، با شکوه بسیار برگزار شد.

بی تردید می توان گفت که ایده برگزاری باشکوه، سراسری و مردمی هزاره این حماسه پهلوانان ارمنی برگرفته از جشن هزاره "شاهنامه" بوده است. فردوسی حضور شایان توجهی در ادبیات ارمنی دهه 30-1920 بویژه آثار شاعر بزرگ یقیشه چارنتس داشته است.

اجداد چارنتس از سلماس بوده و به ماکو مهاجرت کرده بودند. در سال 1886 پدر چارنتس خانواده اش را به شهر قارس برده و در آنجا سکونت گزیدند. چارنتس به سال 1897 در قارس دیده به جهان گشود. وی با اینکه هرگز در ایران زندگی نکرده و ایران را ندیده بود، با این حال وابستگی خاصی نسبت به ایران داشته است. احتمالاً روحیه ارمنی- ایرانی در خانواده شان بسیار قوی بوده است. چارنتس همیشه بر آن تأکید داشته است. چارنتس بر ادبیات جهان و البته فرهنگ و ادب ایران تسلط کامل داشت. در سال 1922 چارنتس منظومه "چارنتس - نامه" را می نویسد که مبنای آن زندگی نامه خود شاعر می باشد. در اولین سطرهای این شعر چارنتس از وابستگی درونی اش به ایران سخن می گوید:

من از ایران دور آمده ام .

وطنم ماکوی خان نشین است .

در وجودم خورشید ایران،

خورشید ایران است در وجودم .

و سپس:

من در شهر ماکو بدنیا آمده ام،

زیر آفتاب طلایی، نور رسیده،

زیر نفس داغ زیر دست اهورامزدا -

به سال 1897.

ریخته است خورشید ایران

در وجودم گل های سرخ شیراز.³⁷

در اینجا سخن شاعر استعاری است. وی البته از تولد معنوی اش، از سرمنشأ معنوی اش سخن می گوید. در سال 1924 چارنتس "رباعیات" معروفش را می نویسد، 44 رباعی و در یک کتاب جداگانه به چاپ می رساند. در اینجا هم تأثیر فردوسی بسیار چشمگیر و واضح است.

می گویند یلی عظیم و دانا بوده است اسکندر،

جابجا کرده، بهم آمیخته اقوام و ملل اسکندر،

لکن تو دانی حرکت و جریان را و دانی گر نمی بود جریان -

---

³⁷بقیسه چارنتس. مجموعه آثار در چهار جلد، جلد اول، انتشارات "نویسنده شوروی"، ایروان، 1986، صفحات 411، 413.

درجهان بعیدا که حتی یک شاخه را ناراست می کرد اسکندر .

با اطمینان می توان گفت که حضور اسکندر-آلکساندر مقدونی در "رباعیات" چارنتس برگرفته از "شاهنامه" می باشد.

و تو ای، نابغه خورشیدی، با ابهت بی حد، فردوسی،

گونه گون، چون مشرق زمین، سرشار از گنج و ماجرا،

که با نور اندشمندانه و آنقدر پایدار نبوغت

قهرمانی های پوچ شاهان را تمجید کرده ای، چون مسیری ابدی که از ازل داده شده است...³⁸

در اوایل ماه مه 1933، چارنتس خلق یکی از آثار بی نظیرش را که از دانته الهام گرفته بود، با نام "تصویر مرگ" به اتمام رساند. یک سال قبل از جشن های بزرگداشت هزاره فردوسی بود. این اثر در همان سال در مجموعه آثار برجسته چارنتس تحت عنوان "کتاب راه" به چاپ رسید.

در پیش درآمد این اثر که شاعر آن را "ورود" نامیده است، چارنتس به نام سه شاعر برجسته همه زمانهای دنیا اشاره می کند: شاعر بزرگ یونانی هومر (قرون 8-9 پیش از میلاد مسیح)، شاعر رومی پوبلیوس ورگیلیوس

---

³⁸بقیسه چارنتس. مجموعه آثار در شش جلد، جلد چهارم، انتشارات "آکادمی علوم جمهوری شوروی سوسیالیستی ارمنستان"، ایروان، 1968، صفحات 223.

مارو (19-70 پیش از میلاد مسیح) و فردوسی. چارنتس با جملاتی بی نظیر از آنها تعریف و تمجید نموده است.

توجه چارنتس نسبت به شاهکار فردوسی و کل ادبیات ایران بخصوص در روزهای تدارک جشن هزاره فردوسی بیشتر می شود. در سال 1934 – 1933 وی 24 رباعی دیگر و در آوریل 1934 "بیت ها" (هشت بیت) را می نویسد. دومورد آن ها خطاب به فردوسی است :

د

زراندود کرد بسی شاهان را تلاش شاعرانه تو، ای فردوسی،

لیک نبود شاهی که زراندود کند زندگی درویشانه ی تو، ای فردوسی

ه

وصف و تمجید درخشان تاخت و تازهای شاهنشاهان

زرین نکرد نه مرگ بینوایت را و نه زندگی فقیرانه ات را .

در سال 1933 چارنتس در شعر "تصویر مرگ"، پیش از آغاز سفرخیالی اش " با قایق تفکرش" در دنیای ماورائی، به "پدران گرانقدر شعر"؛ "صاحبان فکر و نبوغ شعر"، با "چشمهای سرشار از آینده و به گذشته دوخته اش" به نابغه های شرق و غرب، به هومر؛ سراینده "بیروح و مرمی" مرگ قهرمانان، و به ویرگیلیوس "حماسه ای و غیر متمدن، بشارت دهنده شکوه لاتین" روی می آورد. اما آن چه چارنتس در خطاب به

فردوسی می گوید گویا تر و جامع ترمی باشد؛ "نابغه خورشیدی"، "ابتهت بی حد".

نویسنده برجسته ارمنی؛ گورگن ماهاری (گورگن عاجمیان، 1903-1969) نیز در بزرگداشت هزاره فردوسی شرکت می کند. وی در روزنامه "سووتاکان هایاستان"، شماره 6 اکتبر 1934، چهار شعر، تحت عنوان کلی "ترانه هایی به فردوسی" به چاپ می رساند: 1. "برای تو چه بود"، 2. "خردمندی"، 3. "جاودانگی" و 4. "به نقاش مردمی؛ م. ساریان، نقاش بزرگ «رستم و سهراب»".

ماهاری در شعر اول شاه محمود را با فردوسی مقایسه می کند و به راستی بر آن تأکید می کند که شاهان در قیاس با فردوسی هیچ هستند.

در شعر دوم ماهاری به بحث با هووهانس تومانیان می پردازد، در واقع سخنان تومانیان را تکمیل می کند. تومانیان فردوسی را "بلبل فارس" نامیده است. ماهاری می گوید: آری، با صدای بلبل، اما خردمند".

در شعر سوم ماهاری بر جاودانگی فردوسی تأکید می کند.

شعر چهارم به مناسبت انتشار نسخه بی نظیر "رستم و سهراب" به زبان ارمنی نوشته شده است. نقاش برجسته ارمنی؛ ماردیروس ساریان طراح و نقاش این کتاب بوده است. نسخه ارمنی "رستم و سهراب" یک شاهکار بی نظیر هنر نشر است.

چند روز بعد، در تاریخ 10 اکتبر 1934، در مجله ادبی "گراکان ترت" شعر دیگری از گورگن ماهاری تحت عنوان "ترانه ای درباره شاه محمود و منتقد" به چاپ رسید که از پنج چهار بیتی و ایی گرافی از فردوسی تشکیل شده است. ماهاری این شعر را بر مبنای حکایتی درباره پشیمانی شاه محمود سروده است.

در سال 1935 به پیشنهاد چارنتس "رستم و سهراب" ترجمه گئورگ آساطور بازنشر می یابد و این بار جزء سری کتاب های "کتابخانه ارزانقیمت انتشارات دولتی ارمنستان" (شماره 63-34). این نسخه ساده تر و از لحاظ قیمت بسیار ارزانتر بوده است.

روی صفحه عنوان آن چنین نوشته شده است :

مترجم: گئورگ آساطور

ویراستار : یقیشه چارنتس

تصویرساز: ماردیروس ساریان

قطعه معروف "هجونامه علیه شاه محمود" بعنوان پیوست کتاب چاپ شده است و در انتهای آن نیز "فهرست واژه های نادر ارمنی استفاده شده در این کتاب" آورده شده است.

در سال 1934 مطبوعات مرکزی ارمنستان نیز با چاپ مقالاتی دیگر به هزاره فردوسی پرداختند.

روزنامه "سوتاکان هایاستان" در 29 مه 1934 (شماره 22) خود منظومه معروف هاینریش هاینه را که به فردوسی تقدیم نموده است با ترجمه سوقومون تارونتسی (1971 - 1905) منتشر نمود. عنوان ترجمه تارونتسی "فردوسی شاعر" می باشد. روزنامه "سوتاکان هایاستان" در 21 ژوئن سال 1934 (شماره 141) ترجمه ای دیگر از تارونتسی تحت عنوان "طنز درباره سلطان محمود غزنوی" منتشر نمود.

در شماره 30 ژوئن روزنامه "سوتاکان هایاستان" (شماره 149)، مقاله ای تحت عنوان "شاهنامه" (به مناسبت هزارمین سالگرد زادروز فردوسی) به قلم هووسپ اوربلی، ادیب برجسته ارمنی و از سال 1919 عضو آکادمی علوم روسیه منتشر شد که در آن نویسنده به فردوسی و ویژگی های ادبی-هنری آثار وی پرداخته است.

در همین شماره روزنامه "سوتاکان هایاستان" مقاله ادبی-تحلیلی دیگری از آس. شاهنظریان تحت عنوان "نسخه دست نویسی از "شاهنامه" فردوسی" به چاپ می رسد. این نسخه خطی "شاهنامه" در سال 1245 هجری شمسی (1827) و به فرمان خانی به نام محمد نوشته شده است.

در سال 1935 روزنامه چهارصفحه ای "هوسابر" چاپ قاهره، ویژه نامه ای 22 صفحه ای به مناسبت هزارمین سالگرد فردوسی منتشر نمود. صفحات این روزنامه در مقایسه با روزنامه های دیگر قطع بزرگتری داشته و از این

لحاظ متمایز است. این ویژه نامه در تاریخ 6 ژوئیه 1935 منتشر شده است. محتوای این شماره گسترده و مفصل است و کاملاً به فردوسی و اثر جاودانه اش، مردم ایران، فرهنگ و هنر ایرانی اختصاص یافته است. جالب است که این شماره روی کاغذ سفید با کیفیت مرغوب تر چاپ شده است.

اولین صفحه این شماره بطور کامل به سرمقاله ای تحت عنوان "فردوسی" اختصاص یافته است. در همین صفحه تصویری از مجسمه فردوسی با دو بیت از او درباره خودش، به زبان فارسی و برگردان ارمنی اش گنجانده شده است.

در ابتدا، پیش از مطالب اصلی، سخنرانی رضا شاه پهلوی به مناسبت هزارمین سالگرد فردوسی و همچنین بیانات هامو اوهانجانیان نخست وزیر جمهوری اول ارمنستان، تحت عنوان "مفهوم جشن" درج شده است. مقاله ای تحت عنوان "فردوسی و رضا شاه پهلوی" به قلم ملیک تانگیان اسقف اعظم خلیفه گری ارمنه آذربایجان نیز به چاپ رسیده است.

سپس مقالات و نوشته های چهره های برجسته فرهنگ و ادب ارمنی آورده شده است: مقالات "فردوسی و طنزش" و "ماجرایی از زندگی فردوسی" نوشته ادیب نامی نیکول آقبالیان، مقاله "فردوسی و ارمنیان" نوشته تاریخ شناس بنام کاراپت باسماجیان، مقاله تحقیقاتی "فردوسی در ادبیات ارمنی" نوشته بنیامین تاشیان، مقاله طولانی "هومر فارس" به قلم سیمون یرمیان، مطلب مفصل و طولانی "هزاره فردوسی در آلمان" نوشته ادیب سرشناس آرداشس آبقیان، مقاله تحلیلی "وصف زرتشتیت در بخش دقیقی در

شاهنامه" نوشته آشوت أبراهامیان، مقاله تحقیقاتی مفصل "جستاری بر زندگی و اثر فردوسی" نوشته کارشناس ادبیات گورگن مخیتاریان، مقاله "زندگی و اثر فردوسی" نوشته واهه آرزرونی، و مقالات و آثار دیگر نویسندگان ارمنی.

در این ویژه نامه مقالات نویسندگان ایرانی نیز به چشم می خورد: "فردوسی برای ایران چه کرد؟" نوشته میرزا علی خان دشتی، "قهرمان بزرگ فردوسی و حماسه اسطوره ای ارمنی" اثر سعید نفیسی، مقاله "زن در شاهنامه" نوشته رشید یاسمی، سخنرانی دکتر عبدالوهاب عزامی به مناسبت بزرگداشت هزاره فردوسی، شعری طولانی اثر عبدالحسین خان اورنگی با نام "فردوسی" و ترجمه آن به زبان ارمنی، و مطالب دیگر.

در این شماره ویژه با اشاره مختصر به زندگی و آثار دکتر هانس هاینریش شه در (Prof. Dr. Hans Heinrich Schaefer)؛ پروفیسور دانشگاه برلین و رئیس آموزشکده زبان های شرقی برلین، مقاله وی تحت عنوان "فردوسی و شاهنامه اش" نیز به چاپ رسیده است.

این شماره اختصاصی حاوی عکس های بسیاری است که به نوعی به فردوسی مربوط اند و نشان دهنده تاریخ، فرهنگ و هنر ایران می باشند و همچنین بخش های مختلفی از "شاهنامه" نیز که به ارمنی ترجمه شده است و مطالب دیگر می باشد.

نقاشی چهره "فردوسی" اثر نقاش برجسته ارمنی هووهانس شوارش (1908-1980) نیز در این ویژه نامه چاپ شده است.

بدین ترتیب می توان گفت که با انتشار این ویژه نامه، و با این توجه ویژه به فردوسی و مردم ایران، نشریه "هوسابر" عشق و علاقه عمیق و احترام خاص جوامع ارمنی خارج و دیاسپورای ارمنی را نسبت به شاعر بزرگ پارسی گو و مردم ایران به اتمام و کمال رسانده است.

لازم به ذکر است که بسیاری از نشریات دیگر دیاسپورای ارمنی نیز به هزاره فردوسی پرداخته اند، از جمله "آزاد خوسک" (بلغارستان، صوفیه، 1934، شماره های 17 و 19 نوامبر)، "آرمنیا" (آرژانتین، بوئنوس آیرس، 1934، شماره 1 دسامبر)، "آلیک" (ایران، تهران، 1935، شماره 15 دسامبر) و غیره.

در سال 1934 به مناسبت هزاره فردوسی، شاعر سوقومون تارونتسی (1905-1971) کتاب "افسانه ی قرن‌ها" را که شامل سروده های عامیانه؛ اشعار و قصیده هاست منتشر می کند. او پیشترها در سال 1932 اشعار فردوسی هاینریش هاینه را ترجمه و بخشی از کتاب را با عنوان "با استادان" ارائه کرده بود. او در این قسمت ترجمه اشعار فردوسی و بخشی از شاهنامه را می گنجاند. این قسمت‌ها شامل:

1. درباره هجو سلطان محمود 1934
2. رخس اسب رستم 1934
3. سمند اسب سهراب 1934
4. اولین پیکار رستم و سهراب 1933

5. دومین پیکار رستم و سهراب 1934

حدود سه دهه بعد، سوقومون تارنتسی دوباره به ترجمه شاهنامه روی آورد. او کتاب دو جلدی با فصل "هزار و یک دل" را منتشر می کند. اولین جلد آن در سال 1961 و دومین آن در سال 1966 وارد بازار کتاب می شود. او در جلد اول کتاب قسمت "بهرام گور و آزاده" و همچنین "ریشخند معروف اعتراض تمسخر امیز علیه سلطان محمود غزنوی" را با ترجمه جدید ارائه می کند. تارونتسی در جلد دوم کتابش "پیکار دوم رستم و سهراب و مرگ سهراب"، "آواز شراب سهراب" و "بهرام گور و شراب" را منتشر می کند.

در سال 1935 در بروکسل نیکوقایوس آدونتس (1871-1942) دانشمند برجسته، تاریخ دان نامی و به همان اندازه شناخته شده در شرق شناسی و ارمنی شناسی، به مناسبت هزاره "شاهنامه" مقاله بسیار ارزشی تحت عنوان "درنمایه سیاسی شاهنامه" می نویسد. این مقاله در روزنامه سیاسی-اجتماعی و ادبی "هوسابر" (قاهره) به چاپ رسیده است. 6 ژوئیه 1935 (شماره 81). این مقاله در جلد دوم مجموعه آثار شش جلدی نیکوقایوس آدونتس نیز گنجانده شده است (ایروان، 2006).

در این مقاله نیکوقایوس آدونتس اهمیت و نقش خاصی برای شاعر بزرگ فردوسی و "شاهنامه" اش قائل می شود: "در مجموع شاهنامه در برگیرنده شکوه و عظمت ایران، ایران قبل از اسلام، از هم گسسته، اما نفس حیات

دوباره اش را حفظ کرده"³⁹. آدونتس در مقاله اش به تجزیه و تحلیل تاریخ ایران در دوران قبل از اسلام و نقش بزرگش در تاریخ " تمدن شرق" می پردازد. "نقش تاریخی ایران آن است که با به ارث بردن تمدن غنی بین النهرین، نه تنها آن را حفظ نموده و توسعه داد، بلکه قرون متمادی از سازندگی مسالمت آمیز دنیای خود و خاور نزدیک در مقابل ویرانگری اقوام وحشی که هرازگاهی از خاور دور هجوم می آوردند دفاع کرد. اعراب هر شایستگی ای هم داشته باشند، بی تردید برای آن که حکومت ایران را نابود کردند، اما نتوانستند جایگزین خوبی برای ایفای نقش پاسداری آن و نجات شرق متمدن در مقابل وحشیگری های توران شرقی باشند، مسئول هستند"⁴⁰. آدونتس تأکید می کند که "فردوسی بر این نقش ایران واقف است"⁴¹.

آدونتس با تجزیه و تحلیل عصر و زمانه منعکس شده در "شاهنامه" و مسئله مهم ایران، از "گنجینه سرشار شاهنامه" چند ویژگی مهم را جدا میکند: "باین دو گوهر ارزشمند مذکور رشد کنیم: عشق به تمدن غرب و احترام به اصول ملی .

دو حقیقت ساده که مشرق زمین از دیرباز تشنه آن هاست و حماسه سرای بزرگ به عنوان میراثی مقدس به همان مشرق زمین سپرده است، بعنوان شرطی لازم و تضمینی حقیقی برای همبستگی و همزیستی مسالمت آمیز

---

³⁹ نیکو قاپوس آدونتس، مجموعه آثار، شش جلد، جلد دوم، ایروان، 2006، صفحه 490.

⁴⁰ همان کتاب، صفحه 491.

⁴¹ همان کتاب، صفحه 493.

ملت ها. این و فقط همین کافی است که ملل شرق که زیر آسمان خاور نزدیک زندگی می کنند، خوشبخت یا نگون بخت، در مقابل مقبره هزارساله او سر تعظیم و تقدیس فرود آورند، آکنده از ایمان که ایران و کشورهای همسایه باید بر مبنای این اصول حیات دوباره خود را بنا نهند."

کوتاه سخن؛ آدونتس جشن فردوسی را "پدیده تمدنی"⁴² تلقی می نماید و به حق تأکید می کند که آن به قلب ارمنی ها هم نزدیک و عزیز است".

قابل ذکر است که در سال 1934 زمانی که در ارمنستان شوروی (سابق)، هزارمین سالگرد شاعر بزرگ پارسی؛ فردوسی را جشن می گرفتند، روشنفکران دیاسپورا نیز هماهنگ با آنها پیگیر این جشنها بودند. شاعر بزرگ ارمنی آودیک ایسهاکیان نیز که در آن سال ها در پاریس زندگی می کرد، این برنامه های بزرگداشت "شاهنامه" فردوسی را در ارمنستان با دقت کامل دنبال می کرد.

در سال 1935 آرمان کوتیکیان شاعر، نویسنده و مترجم و شخصیت منحصربفرد در پاریس کار ارزشمند "فردوسی طوسی و شاهنامه اش" (به مناسبت هزاره آن) را منتشر می کند.⁴³ کتاب شامل پیشگفتار و دارای سه بخش است. نویسنده بر اساس متن محتوای آن این عنوان ها را در نظر گرفته است: الف - "ایران و فرهنگ آن"، ب - "زندگینامه ی فردوسی"، ج - "شاهنامه" و منابع آن. او به جز تحقیق و کاوش در کتابش، دو قسمت از

---

⁴² نیکوقایوس آدونتس، مجموعه آثار، شش جلد، جلد دوم، ایروان، 2006، صفحه 493.

⁴³ آرمان کوتیکیان، "فردوسی طوسی و شاهنامه اش" (به مناسبت هزاره آن)، پاریس، 1935.

ترجمه اش را به نام "ریشخندی خطاب به محمود شاه" در آن گنجانده است. او در بخش نخست کتاب شعری به شاعر کبیر پارس به نام "خطاب به شاعر بزرگ" اهدا کرده است.

تو ماندی و سال از پی ات شد هزار

زمان رفتنی و خرد ماندگار

که محمود را خاک شد تاج و تخت

تو را چامه بی تاج بر شد به تخت

آرمان کوتیکیان دارای تحصیلات عالی و فارغ التحصیل دانشگاه سوربون پاریس می باشد. تحقیقات علوم انسانی (فیلولوگ) او ارزشمند و پیگیرانه بوده است. همانگونه که از کارهایش پیدا است، او اساساً تاریخ ایران کهن، زندگی فردوسی و بخصوص منابع و "مقدمات زمینه خلق شاهنامه" را بررسی کرده و پژوهیده است. توصیف ها و ارزش گذاری های کوتیکیان مهم، سنجیده و برپایه شناختی عمیق بنا شده است. بهترین دلیل آن مقاله ی شاعر بزرگ ارمنی آودیک ایسهاکیان در مقدمه این کتاب تحت عنوان "دو گفتار"⁴⁴ است.

درک ایسهاکیان از "شاهنامه" بسیار عمیق و تاریخی است. او اهمیت شاهنامه را در یک تصویر کلی از اصالت و سرنوشت مردم ایران می داند،

---

⁴⁴ آرمان کوتیکیان، "فردوسی طوسی و شاهنامه اش" (به مناسبت هزاره آن)، پاریس، 1935، صفحات 5، 6، 7.

که این دیدگاه خود نشان دهنده عمیق ترین و والاترین شناخت او از شاهنامه است.

"سروده ی "شاهنامه" شاهکاری از رشد بی چون و چرای ملی گرایی و آزادی سیاسی است. شاهنامه مردم ایران را از ترک و عرب شدن نجات داده است و ایران را از تولدی به تولد دیگر برده است. شروع تولد امروزی مردم ایران مدیون نویسنده ی سرنوشت آن، فرمانده آن، فردوسی کبیر و جاودان است.

بی تردید شاهنامه برای ایران بالاتر از ادبیات و دیگر چیزهاست، نیرویی ابدیست که همیشه در زندگی آنها پدیدار می شود، آتشی ماندگار در وجود آنها برای دلاوریها، محرکی پایدار برای آینده آنها و در انتظار رسیدن به ایران بزرگ ساسانی است که می درخشد. شاهنامه سرنوشت مردم ایران است."

به نظر نگارنده، آن توصیف و ارزش گذاری شاعر بزرگ ارمنی ایساهاکیان درباره ی فرهنگ ایران، فردوسی کبیر و شاهنامه جاودانش، عمیق ترین و پر محتواترین نقدی است که تاکنون نوشته شده است. پس می توان گفت که بررسی ها و ارزیابی های آرمان کوتیکیان اساسی و با اهمیت، برپایه ی دانشی عمیق استوار است.

در سال 1936 در وین کتاب "فردوسی و موسس خورناتسی" نوشته آراکل ساروخان (1863 – 1949) ادیب، تاریخدان، نویسنده و فعال اجتماعی به

انتشار رسید. این کتاب حاوی تحقیق دیگری از نویسنده درباره تأثیر ایران بر ادبیات گرجی به زبان فرانسه است.

آراکل ساروخان از سالهای دهه 1920 ابتدا در هلند و سپس در بلژیک (بروکسل) زندگی کرده است. وی نویسنده مقالات تحقیقی بیشماری با موضوعات متنوع می باشد. کتاب ساروخان ساختار جالب توجهی دارد. گرچه اصولاً یک تحقیق ادبی است، اما در عین حال متن ارائه شده از نظر تاریخ شناسی و زبان شناسی نیز مورد نقد و بررسی قرار گرفته و توضیحات علمی به مسائل داده شده است. نویسنده توجه خاصی به موضوعات گذشته ارمنی-ایرانی، موارد مربوط به خلق "تاریخ" موسس خورناتسی، و نیز روایات افسانه های ارمنی- ایرانی موجود در "تاریخ" خورناتسی و "شاهنامه" مبذول می دارد .

این تحقیق ضمیمه ای نیز دارد که در آن نویسنده با جزئیات کامل به آثار ارائه شده در نمایشگاه مجلل و باشکوهی که به مناسبت هزاره فردوسی در کتابخانه ملی پاریس برگزار شده بود، پرداخته است .

در سال 1942 در ایروان از طرف انتشارات دانشگاه دولتی ایروان در سری کتابهای "منابع خارجی درباره ارمنستان" (جلد 4، منابع ایرانی)، مقاله ی "فردوسی" از زبان شناس برجسته هراچیا آجاریان (1953 - 1876) منتشر می شود .

این تحقیق کاملاً علمی و درخور نام این اندیشمند بزرگ می باشد. آجاریان سطر به سطر متن اصلی را به زبان پهلوی آورده، و در مقابلشان ترجمه آن ها را درج می کند. سپس در بخش توضیحات، سطور آورده شده را مورد نقد و بررسی قرار داده، بسیاری از موارد را تصحیح و شفاف سازی می نماید، و مهمتر آن که هر خط "شاهنامه" را بدون قید و شرط نمی پذیرد، بلکه آن را مورد تحلیل علمی قرار داده و به اشتباهات و کاستی ها اشاره می کند .

در سال 1951 نویسنده و مترجم میهرداد تیراکیان (1885 - 1979) که فرزند مترجم هاروتیون تیراکیان است، در نیویورک کتاب "برگزیده ای از شاهنامه فردوسی" (158 صفحه) را منتشر می نماید که در صفحه عنوان چنین نوشته شده است: "ترجمه از زبان پهلوی متن اصلی توسط میهرداد تیراکیان". مترجم این کتاب را به پدرش؛ هاروتیون تیراکیان تقدیم نموده است .

کتاب با شش سطر (سه بیت) از فردوسی آغاز می شود که می توان آن را به نوعی معرفی - خودشناسی شاعر بزرگ ایران تلقی نمود. سپس مترجم در "مقدمه" گسترده ای (صفحه 49-9) با ارائه اصول و مبانی ترجمه خود، به شرح زندگی فردوسی و نیز تحلیل ارزش های "شاهنامه" از دیدگاه خود می پردازد. این "مقدمه" میهرداد تیراکیان به سال 1947 نوشته شده است.

بدین ترتیب می توان نتیجه گرفت که این ترجمه قبل از سال 1947 انجام شده است.

ترجمه به نظم نوشته شده است. قسمت های ترجمه شده از داستان های مختلف "شاهنامه" برگزیده شده اند. در انتهای کتاب "فهرست واژه های نادر استفاده شده در این ترجمه" ارائه شده است. جلد کتاب پارچه ای است با چاپ نفیس، و در آن عکسی از مقبره فردوسی (طوس، خراسان) نیز گنجانده شده است.

در نیمه دوم دهه 1950 تحولات بسیار مهمی در زندگی سیاسی- اجتماعی و فرهنگی- ادبی شوروی صورت گرفته و امکان تحقیق درباره فرهنگ و ادبیات ملل دیگر بگونه ای تخصصی تر مقدور می گردد. در ارمنستان نیز مرزهای ترجمه آثار وسیعتر می شود.

در اواخر دهه 1950 در ارمنستان توجه خاصی نسبت به فرهنگ و ادب ایران و تمایل به شناخت کارشناسانه و ترجمه آنها نشان داده شد.

از همین رو در سال 1957 مجموعه آثاری با عنوان "شعر حافظ" (ایروان، انتشارات دولتی ارمنستان، 115صفحه) و در سال 1958 گلستان سعدی (ایروان، انتشارات دولتی ارمنستان، 216صفحه)، در 1959 مجموعه رباعیات خیام (ایروان، انتشارات دولتی ارمنستان، 242 صفحه) و کتابها و مجموعه آثار دیگری به چاپ رسیدند.

لزوم تحقیق علمی در زمینه ارتباطات ادبی ارمنی-فارسی به شدت احساس می‌شد. لذا در سال 1963 انستیتوی ادبیات "مانوک آبقیان" وابسته به آکادمی ملی علوم ارمنستان تحقیقی گسترده (242 صفحه) از ارمنی‌شناس و ایران‌شناس نامی بابگن چوگاسزیان (1923 - 1997) تحت عنوان "پیوندهای ادبی ارمنی-فارسی (قرون 18 - 5)" منتشر نمود. و در واقع بابگن چوگاسزیان به منظور دست‌یابی به این پیوند به جستجو و تفحص علمی تاریخی و فیلولوژیکی پرداخت.

در "ارتباطات ادبی ارمنی-ایرانی (قرون 18 - 5)" نویسنده با ارائه تصویری جامع و کلی، در عین حال پرمحتوا از موضوع، در مورد برخی مسائل مهم تحقیقات عمیق تری انجام می‌دهد: الف) افسانه آژداهاک بیوراسپ برمبنای اثر موسس خورناتسی ب) بازتاب روایات افسانه‌های ایرانی در "ورق‌های" گریگور ماگیستروس، ج) فریک؛ مترجم دوبیتی‌های فارسی، و د) تفسیر قسمت‌های فارسی در اشعار گریگور آقتمارتسی.

مبنای بررسی مشترکات ادبی ارمنی با ادبیات فارسی، فردوسی شاعر بزرگ ایرانی و شاهکار اوست. از دیدگاه این محقق، فردوسی نه تنها راه پیشرفت و آینده ادبیات فارسی را از پیش رقم زده است، بلکه بر ادبیات ملل دیگر و بویژه ادبیات ارمنی تأثیر بسزایی داشته است.

از اواخر دهه 1950 نویسنده و مترجم سرگئی اوماریان (1994 - 1920) نیز اقدام به ترجمه اشعار فارسی می نماید. وی اشعار و دوبیتی هایی از حافظ، رودکی، عبدالرحمان جامی و خاقانی ترجمه نموده است.

در سال 1962 با ترجمه وی و در قالب کتابهایی جداگانه آثار "سیاوش از شاهنامه" (192 صفحه)، در 1964 "زال و رودابه" (192 صفحه)، در سال 1967 "رستم و سهراب" (180 صفحه) منتشر شدند .

در سال 1975 سرگئی اوماریان ترجمه های مذکور را بازبینی کرده و در یک مجموعه تحت عنوان "شاهنامه فردوسی" منتشر نموده است .

متأسفانه روی این کتاب ها درج نشده که مترجم از چه زبانی ترجمه کرده است؛ زبان اصلی یا زبان دوم؟ با این وجود مردم ارمنی این کتاب ها را باعلاقه بسیار پذیرفته اند. این کتابها با شمار بالا به چاپ رسیده و به سرعت بفروش رسیده اند. برای نمونه "رستم و سهراب" با 25000 نسخه، و "شاهنامه" وی در 10000 نسخه به چاپ رسیده اند.

در سال 1967 در ایروان کتاب "شاهنامه و منابع ارمنی" نوشته ادیب آودیس شاهسواریان در 188 صفحه منتشر شد. کتاب دارای مقدمه ای است که پس از آن نویسنده به شرح زندگی فردوسی و در انتها "شاهنامه" می پردازد .

عناوین قابل توجه در تحقیق این دانشمند "اطلاعات فردوسی درباره ارمنی ها در قیاس با منابع ارمنی" و "داستان های حماسی - اسطوره ای ایران مربوط به دوران قبل از فردوسی، در دست نوشته های ارمنی و "شاهنامه" می باشند .

پژوهشگر در بخش بعدی به بررسی و تحلیل ارتباطات "شاهنامه" و حماسه مردمی ارمنی "پهلوانان ساسون" می پردازد و نیز نگاهی به روایت های ارمنی از داستان "رستم زال" و مبحث "شاهنامه" انداخته، در انتها نظریه مختصری در خصوص "شاهنامه" و آینده ادبیات ارمنی ارائه می نماید .

پس از استقلال ارمنستان دوره جدیدی از روابط و همکاری های فرهنگی و ارتباطات ارمنستان و ایران آغاز می شود. در این راستا روابط دیپلماتیک و گسترده دولت ها و حسن همجواری دو کشور نقش بسزایی ایفا می نمایند. بدین منظور رسم دیرینه ارج نهادن و احترام ملت ما نسبت به فرهنگ و ادبیات می تواند پیش زمینه ای مناسب بشمار آید. پس از استقلال در مجلات ادبی و دیگر ماهنامه ها و مطبوعات ترجمه های بیشماری از آثار نویسندگان معاصر ایرانی به چاپ می رسند، کتابهایی ترجمه شده از نویسندگان و شاعران ایرانی بطور جداگانه منتشر می شوند. آنهایی که قبلاً چاپ شده بودند، بویژه ترجمه هایی که توسط نویسندگان کلاسیک معرفی، ارزیابی و ترجمه شده بودند، باز نشر می یابند. برای مثال در سال 2009 "گلستان" سعدی باز نشر می شود و لزوماً فردوسی نیز بار دیگر منتشر می شود. در سال 2009 "رستم و سهراب" و در سال 2012 "شاهنامه" بطور

کامل (انتشارات "آنتارس"، 544 صفحه) بازنشر می شود. بی تردید فردوسی مبنای این دوره جدید ارتباطات ادبی ارمنستان و ایران قرار می گیرد.

امروزه نیز تفکر فرهنگ شناختی و علوم زبان و ادب (فیلولوژی) ارمنی در مورد شاعر بزرگ ایران فردوسی و شاهنامه اش به بررسی تحقیقی - شناختی خود ادامه می دهند. بهترین دلیل انتشار مجموعه ی بزرگ "رستم زال، حماسه ایرانی - ارمنی" است (370 صفحه - ایروان 2021)، که توسط انستیتوی مردم شناسی و باستان شناسی آکادمی ملی علوم ارمنستان به چاپ رسیده است.

"رستم زال، حماسه ایرانی-ارمنی" شامل بیست و پنج روایت می باشد. هشت روایت اخر توسط سرگیس هاروتونیان (1928-2019) فیلولوگ و مردم شناس معروف با همکاری گروه تحقیق مردم شناسی و با رهبری او به رشته تحریر در آمده است. لذا بی مورد نیست که این مجموعه به یاد این دانشمند بزرگ نامگذاری شده است.

این مجموعه دارای دو پیشگفتار است، "رستم زال، حماسه ایرانی - ارمنی" (نوشته ی هایک هامبارسومیان، کاندیدای دکترای علوم انسان شناسی، فیلولوگ) و "خصوصیات تبدیل و جایگزینی علمی لغات متون مجموعه (نوشته ای هایکانوش مسروبیان، دکترای علوم فیلولوژی)".

این مجموعه دارای ضمیمه ای از اطلاعات مهم، از قبیل "فهرست چهره ها و اسامی موجود در روایات"، "نام مکان ها و مکان های حماسی" و "لغت نامه" است.

این مجموعه البته نقش ارزشمندی در راستای تحقیق و شناخت پیوند های دیرینه فرهنگی ایرانی - ارمنی دارد، همچنین گواهی بر درک بالای فرهنگی مردم ما نسبت به "شاهنامه" فردوسی است.

علاوه بر برگردن های خود "شاهنامه" در دوره متاخر شوروی و در ارمنستان پسا استقلال ترجمه های شعر فارسی ادامه پیدا می کند و در این زمینه به ویژه کتاب "مرواریدنامه" و دیگر اثری که از طرف پروفیسور آرمانوش کوزمویان از شاعران دوره کلاسیک فارسی گلچین و به صورت تحت اللفظی ترجمه و از سوی شاعران معروف ارمنی به شعر موزون درآمده، شایان ذکر می باشد⁴⁵.

این یک واقعیت انکار ناپذیر است که از دیرباز مردم ما با این حماسه ایرانی آشنایی داشته اند و آن در شعور فرهنگی و حافظه ما ریشه دوانده است. در ادبیات عامیانه ارمنی و نخست در حماسه "قهرمانان ساسون" و سپس در قصه های عامیانه تجلی یافته است که عامل اصلی آن شناخت "شاهنامه" فردوسی است.

---

⁴⁵ کوزمویان آ، "مرواریدنامه"، ایروان، 1990؛ کوزمویان آ، "رودکی"، ایروان، 1995؛ کوزکویان آ، "گزیده ای از شعر فارسی"، ایروان، 2004.

ارمنیان بنا به برداشت خاص خود روایت های مختلفی از این حماسه ایرانی را به صورت شفاهی تعریف کرده و از نسلی به نسل بعدی منتقل نموده اند. این روایت های شفاهی توسط دانشمندان و مردم شناسان سرشناس ارمنی، همچون گارگین سروانزدیاننس، گریگور خالاتیاننس، گارگین هوسپیان، پرواند لالیان و دیگران در سال های 1880-1974 مکتوب شده اند. برخی از این روایات مکتوب در همان زمان در نشریات مختلف به چاپ رسیده اند و برخی دیگر متأسفانه تاکنون چاپ نشده اند.

همانگونه که نشان داده شد بزرگداشت هزاره فردوسی در ارمنستان با نگرشی علمی - ادبی و با شکوهی بی نظیر برگزار شده است. علاقه و کنجکاوی ارمنه نسبت به ادبیات ایران، بویژه "شاهنامه" در دهه های بعدی نیز ادامه داشته و دارد.

در ارمنستان مستقل کنونی نیز علاقه مردم نسبت به فرهنگ ایرانی، بالاخص "شاهنامه" به گونه ای خاص در حال افزایش است که دلیل اصلی آن در وهله اول درک اهمیت همزیستی مسالمت آمیز با کشور دوست و همسایه ایران و سپس لزوم تلاش برای شناخت کامل و نوین فرهنگ ایرانی - فارسی می باشد.

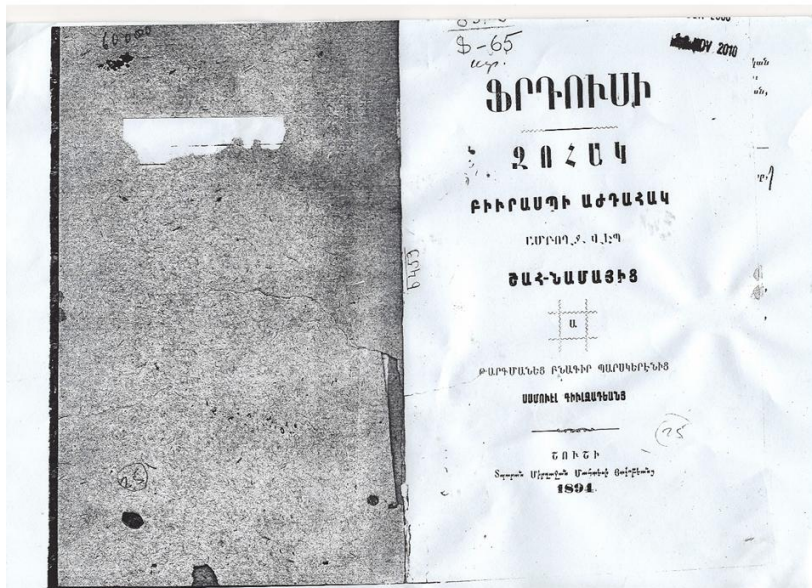
در انتها با اطمینان می توان گفت که در آینده در صورت وجود شرایط مساعد، روابط فرهنگی-ادبی ارمنستان و ایران روندی بسیار پربارتر و گسترده تر خواهند داشت.

Հավելված 1

1894թ. Շուշիում հրատարակված՝ Ֆիրդուսիի «Շահնամեի»՝ Սամվել Գյուլզադյանցի հայերեն թարգմանության տիտղոսաթերթը և «Շահնամեի» առաջին հատվածը:

ضميمه

عنوان و بخش اول ترجمه ارمنی "شاهنامه" فردوسی که از طرف سامول گول زاديانس که در سال ۱۸۹۴ در شهر شوشی به چاپ رسیده است.

ՖՐԻՊՈՒՄԻ ՅԱՌԱՀԱԲԱՆԸ 3)

Որքան էլ ես ստե՛ղծեմ, իսառե՛ն ծաղը չեմ գտնում,
 Ինչ էլ ստե՛ծ, այդ վաղ ստե՛ծն է կրած են այդ սարսում...
 Կայծերն էս էս, որ Խա՛նի անուն կրող այդ զբոսի՜
 Թաղին ուղարկե՛մ աշխարհում մի լիճակով իմ խոսքովի
 Գու՛մ մի գրան ուսու զհոտորի, ոչ ա՛խարհ, առապելի:
 Ոչ միակերպ ուղ լուսարո՛ ժամանակի բան զիտելի:
 Գրանից կոյ որ է խելի՛ հասկանալու լայտի բան,
 Բնացալո՛ր թուկիք է մեկնեկ իր այլարան:՝
 Կար մի ժամանակ, որից մտնո՛ւմ հեն պատմութիւն, Ը-ձե՛տւմ,¹
 Եսա՛ շատ կար, է զքա՛ մեյ ի վկայ է արջոյ, Կա՛շտան:²
 Որիւ կրած էր զք, ունէր ձեռնում ամեն մի մողպետ,
 Եւ նրանից մասն ու բաժին տարած մէն մի բանագէտ:
 Կե՛տեմտեմտե՛մ սերունդից մի նախնի մարդ կար պա՛շտանան:
 Մեն է կարի՛ն, առաւանձնան, բազմա՛մաստ, զբանական:
 Հնուտացող էր հին կեանքի, արջոյննրի էլ նախնի,
 Գա՛ ընթաց այդ գուռաներից մողպետներն են նախնի,
 Հուսա՛ցեց այդ ցամառաջրի, զիբը՛ զբանց ձեռնրի:
 Հարցոց տա՛նք յայդ է անուանի թա՛ թւրի:³
 Թէ՛ ինչ կերպով էին նրանց պահում կեանքը՝ է աշխարհը:
 Որ թոյնն այն ժամանակից մեզ այժմ նստն է անարդ:
 Եւ որն որ բարձր տալը ԲՅ բախտ ընթաց է վախճան
 Կրպոց սարած հանձնակց է հոգեպարտի բարոյքեմաս:⁴
 Ասին մեկ մեկ ի՛նչ Խա՛նիքի՛ զբնան թէ աշխարհի,
 Լսեց, հիմնեց սարճապետա՛նց՝ մի զիբը անուանի:
 Եւ զո՛ գրանու մի աշխարհի լիճակովարան կրկնում:
 Որ մեն ու փառը՝ ամենէքան զգում էին ու յարգում:

1) Ազգային մի յառաջանող կամ նախնորհմանը սուս միւս զբոսում
 հաստատելով մէլ նաւ, Թաւուս է Խա՛նի միջին են առնելն է մեղքն ըստ
 առանձնեց նրանց է ընկ Թաւուսն միւս նախնորհմանը

Եւ նոյն այդ իսկ մասունիցը շատ շատ վկայի պատմական
 Ընթերցողը կարգում-տաում էր միայն մողպետն ամենայն,
 Անբողջ աշխարհ միտ էր գնում նոյն խոսքերին վկայական,
 Կանանկուց Տեմարտարե՛ մարդիկ, խելը-խա՛նահան:
 Մինչև նրա՛ աշխարհը մեկ կրկնատարը, փարձ լիզան,¹⁰
 Առաջ-հոտը, կրտսի բարձր, լուսուտու է բանիքուն:
 — Առանուտը ես կ'իջանմն, սասց նա՛ այդ հեն մասունան,—
 Եւ այդ մասնն ուրախացան լսողներ ամենայն:
 Բայց այդ լա՛նչին ունէր մի վառ բարձր ծառայ զարձուտը,
 Մոյ՛ի վարքով վարւում, կուռում էր զքա՛ հետ ամեն որ,
 Մինչև մի որ լանկարծանա՛ն արեց նրան այդ ծառան,
 Կենթով նա զքա զի՛նին մի սարաւարտ բարձրութեան:
 Այդ անբարձր վարքովը նա սուսեց թաղը իւր հոգին,
 Մի որ սեղան՝ չթաղացաւ, այլ աշխարհը իւր սրտին:
 Քերթնեց հոգար տան Բուռապոյի՛՛ է Երկաթի զրոյնց,
 Մի ծառայի ձեռով բախտը արդիւն շրթուց կրկնեց,
 Թաղեց զնայ նա անկատար այդ մասունի իւր շքերթուան,
 Որպիս արթնան բախտը նեղեց, մնաց է զա՛ ցալմա՛ շնան,
 — Կե՛րք, Աստուան է թաղութիւն սուսը զու, նրա մեղքերին,
 Աւելլարու նրա լոյրը, որպիստեանայ իւր սեղան:—
 Այդ կարակց իմ լուսուտու սիրտս նախնիս նրանից,
 Երեսն հոգին զարձեց զե՛տ արձանական արարելի:
 Որ այդ զիբը՛ սաղնա՛ն սուսն է մեռնակնն էս նրան,
 Այդ մասունիցն ստոմարոց հե՛տեմ վկայի պատմական:
 Չար հայց ու փարձ ես արե՛նք մարդիկնրի անհնարը,
 Կասկածեցի՛ է՛ գեղեցով ինչպիս շրթուում է աշխարհ:
 Գուցե՛, սոս, է իմ կեանքը ի՛նչ տեղուն շատ կրկար,
 Եւ այդ զիբը՛ արե՛նք մարդի զիսի լանչին անկատար
 Եւ լուսնի է բաւական ինչ կայտար զանձկանու,
 Չկար է՛ ոչ զնախտարոց-զնայ զգուտար այդ գուտանս,
 Մո՛հանապետաց սրա՛ն՝ աշխարհ էր ի՛նչ կու, է աղմուկ,
 Երկիր իւր պարզունիքի համար նեղ էր և անձուրի:¹²
 Եւ այդ կերպով սնց կայրի, խոսք անայտ պահեցի,
 Իբր արժան ոչ մարդ տեսայ, ոչ սասարի զկայիքի:

بیاورد کاین نامه را یاد کرد
 بیرسیدشان از کیانِ جهان
 وزان نامدارانِ فرخ مَهان
 که گیتی به آغاز چون داشتند
 که ایدون به ما خوار بگذاشتند
 چگونه سر آمد به نیک اختری
 بر ایشان همه روز کُندآوری
 بگفتند پیشش یکایک مَهان
 سخن‌های شاهان و گشتِ جهان
 چو بشنید از ایشان سیپَه‌بَد سَخُن
 یکی نامور نامه آفکند بُن
 چنین یادگاری شد اندر جهان
 بر او آفرین از کهان و مَهان
 چو از دفتر این داستان‌ها بَسی
 همی‌خواند خواننده بر هر کسی
 جهان دل نهاده بدین داستان
 همان بخرَدان نیز و هم راستان
 جوانی بیامد گشاده زبان
 سخن گفتنِ خوب و طبع روان
 به شعر آرم این نامه را گفت مَن
 از او شادمان شد دلِ انجمن
 جوانیش را خوی بد یار بود
 آبا بد همیشه به پیکار بود

سخن هر چه گویم همه گفته‌اند
 بر باغ دانش همه رفته‌اند
 اگر بر درخت برومند جای
 نیابم که از بر شدن نیست رای
 کسی کو شود زیر نخل بلند
 همان سایه ز او باز دارد گزند
 توأم مگر پایه‌ای ساختن
 بر شاخ آن سرو سایه فکن
 کز این نامور نامه شهریار
 به گیتی بمانم یکی یادگار
 تو این را دروغ و فسانه مدان
 به رنگ فسون و بهانه مدان
 از او هر چه اندر خورد با خرد
 دگر بر ره رمز و معنی برد
 یکی نامه بود از گه باستان
 فراوان پدو اندرون داستان
 پراگنده در دست هر موبدی
 از او بهره‌ای نزد هر بخردی
 یکی پهلوان بود دهقان نژاد
 دلیر و بزرگ و خردمند و راد
 پژوهنده روزگار نُخست
 گذشته سخن‌ها همه باز جُست
 ز هر کشوری موبدی سال‌خورد

به جویندگان بَرِ جَهان تَنگ بود
 ز نیکو سَخُن به چه آندر جَهان
 به نَزْدِ سَخُن سَنجِ فَرُخ مَهان
 اگر نامدی این سخن از خُدای
 نَبی کی بُدی نَزْدِ ما رَهْمای
 به شَهْرَم یکی مهربان دوست بود
 تو گفتی که با مَن به یک پوست بود
 مَرا گُفت خوب آمد این رای تو
 به نیکی گِراید هَمی پای تو
 نِیسته مَن این نامهُ پَهْلوی
 به پیشِ تو اَرَم مَگر نَعْووی
 گشاده زَبان و جوانیت هَسْت
 سخن گفْتَن پَهْلوانیت هَسْت
 شو این نامهُ خسروان باز گوی
 بدین جوی نَزْدِ مَهان اَبروی
 چو آورد این نامهُ نَزْدِیکِ مَن
 بَرِ اَفروخت این جانِ تاریکِ مَن

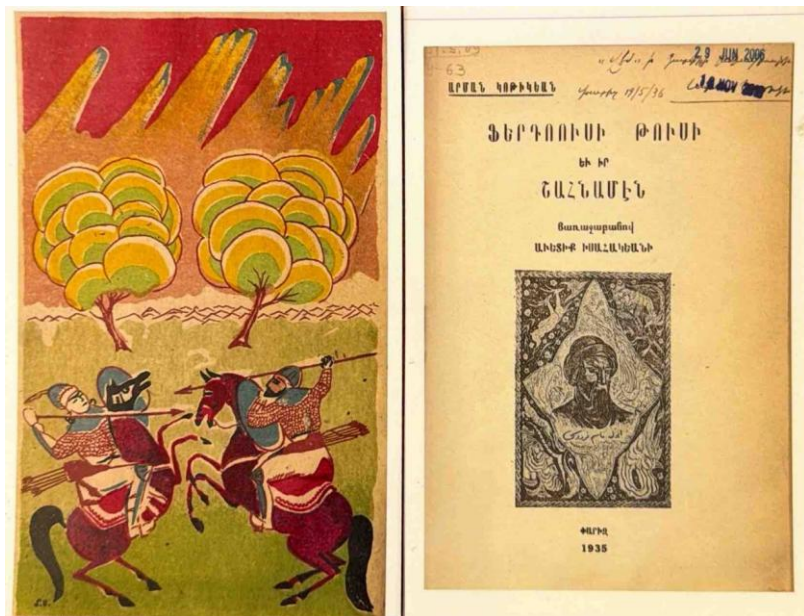
بر او تاختن گُرد ناگاه مرگ
 نهادش به سَر بر یکی تیره تَرگ
 بدان خوی بَد جان شیرین پِداد
 نَبْد از جوانیش یک روز شاد
 یکایک از او بخت برگشته شد
 به دستِ یکی بنده بر گُشته شد
 بَرَفْت او و این نامه ناگفته ماند
 چُنان بختِ بیدار او خُفته ماند
 الهی عَفو کُن گناهِ وُرا
 بیفزای دَر حَشْر جَاهِ وُرا
 دَلِ روشن مَن چو برگشت از اوی
 سوی تَخْتِ شاه جهان کرد روی
 که این نامه را دَسْتِ پیشِ اَوْرَم
 ز دفتر به گفتار خویش اَوْرَم
 بپُرسیدم از هر کسی بی شُمار
 بپُرسیدم از گردش روزگار
 مَگر خود دِرَنگم نباشد بَسی
 ببايَد سپُردَن به دیگر گسی
 و دیگر که گَنجَم و فادار نیست
 همین رَنج را گَس خریدار نیست
 بر این گونه یک چَند بُگذاشتم
 سخن را نَهْفْتَه هَمی داشتم
 سراسر زَمانه پُر از جَنگ بود

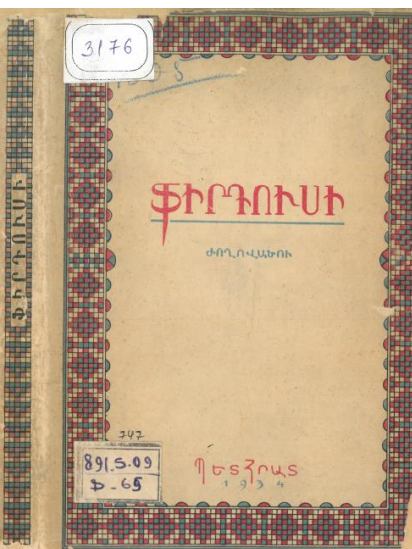
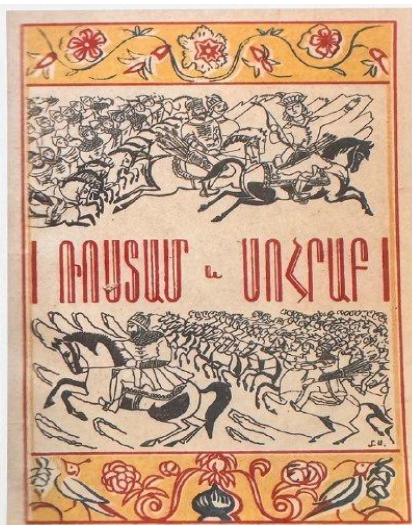
Հավելված 2

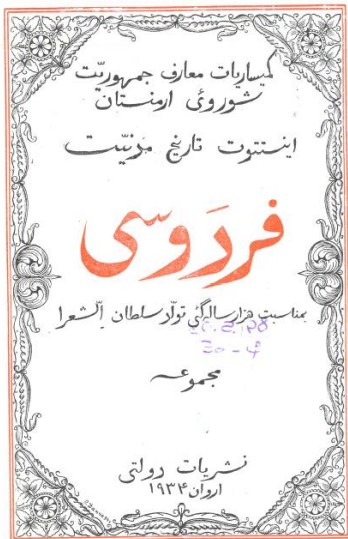
«Շահնամե»-ի հայերեն թարգմանությունների կազմերեսներ և «Շահնամե»-ի՝ Մարտիրոս Սարյանի նկարազարդումներից՝

ضميمه

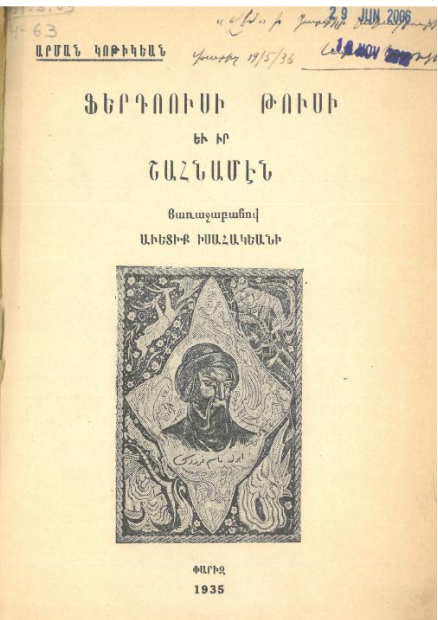
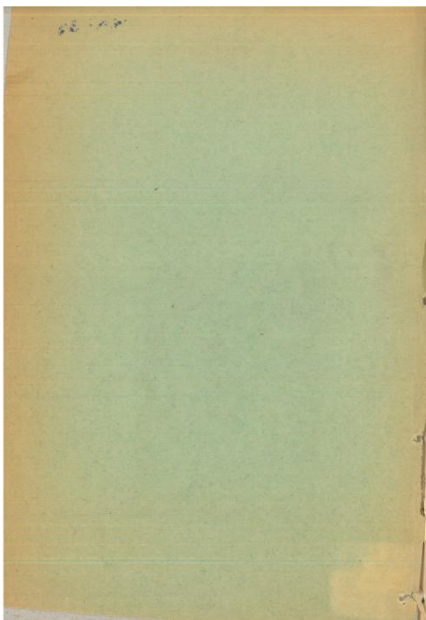
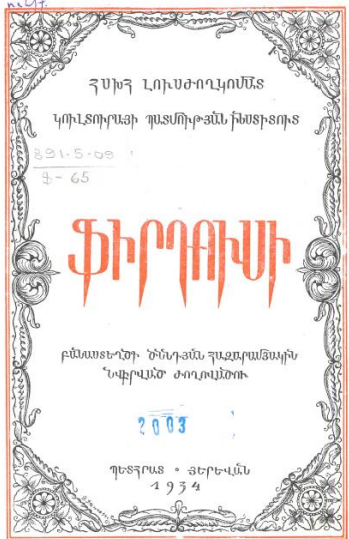
صفحه های اول ترجمه های "شاهنامه" به ارمنی و تصویرسازی
"شاهنامه" اثر مارتیروس ساریان نقاش نامدار ارمنی.

۹۹۴

ՖԻՐԴՈՒՄԻՆ ԵՎ ԻՐ «ՇԱՀՆԱՄԵՆ»
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՄ ԵՎ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

Գուրգեն Մելիքյան

فردوسی و «شاهنامه» در فرهنگ و
ادبیات ارمنی

گورگن ملیکیان

Համակարգչային ձևավորումը՝ Կ. Չալարյանի
Կազմի ձևավորումը՝ Ա. Պատվականյանի
Հրատ. խմբագիր՝ Լ. Ավետիսյան

Հեղինակը հաստատում է, որ ծանոթ է «ԵՊՀ գրահրատարակչական քաղաքականությանը», և գրքում առկա փաստերը, դիրքորոշումները, կարծիքները շարադրված են հեղինակային իրավունքի և էթիկայի միջազգայնորեն ընդունված սկզբունքների պահպանմամբ:

Հրատարակվել է՝ 06.05.2026:
Չափսը՝ 60x84 ¹/₁₆: Տպ. մամուլը՝ 9:
Տպաքանակը՝ 250:

ԵՊՀ հրատարակչություն
ք. Երևան, 0025, Ալեք Մանուկյան 1
www.publishing.yso.am

گورکن ملیکیان
فروسی و شاهنامه در فرهنگ و ادبیت ارمغی

publishing.yసు.am